

VIII. POMPEU FABRA, MÉS ENLLÀ DE LA GRAMÀTICA

POMPEU FABRA, ESTUDIANT

I PROFESSOR D'ENGINYERIA (1883-1912)

GUILLERMO LUSA MONFORTE,

CENTRE DE RECERCA PER A LA HISTÒRIA DE LA TÈCNICA

(ETSEIB-UPC)

La vida i l'obra de Pompeu Fabra han estat objecte d'innombrables llibres i articles, en els quals s'ha estudiat minuciosament la seva fecunda trajectòria en el camp de la lingüística i de la gramàtica. En les línies que segueixen em concentraré en la part de la seva biografia relacionada amb l'enginyeria industrial, i esmentaré únicament alguns altres esdeveniments vitals indispensables per vertebrar i fer intel·ligible la seva trajectòria.

1. PRIMERS ANYS. ESTUDIS D'ENGINYERIA INDUSTRIAL

Pompeu Fabra i Poch naixé el 20 de febrer de 1868, al barri de la Salut de la vila de Gràcia, en aquella època municipi independent de Barcelona. Era fill de Josep Fabra i Roca, passamaner d'ofici, que va ser alcalde republicà de Gràcia el 1868 i el 1873, i de Carolina Poch i Martí. La família es va traslladar a Barcelona el 1875, i allà Fabra va cursar els primers estudis al Col·legi Miralles, després el batxillerat al Col·legi Pelford¹ i al Col·legi Mimó. Arribat el moment dels estudis superiors, Pompeu Fabra va triar la carrera d'enginyeria industrial, segurament per influència de Bartomeu Galí, casat amb l'Anna, una de les germanes grans de Pompeu.²

La carrera havia estat creada el 1850, amb grans ambicions, però les dificultats de la hisenda espanyola, la primera gran crisi del capitalisme i la manca d'entorn industrial de la major part de les escoles van precipitar l'esfondrament del sistema d'ensenyaments industrials, que des del 1867 es va veure limitat a concentrar-se en una única escola, la de Barcelona.³

Les primeres dècades d'existència de l'Escola d'Enginyers Industrials de Barcelona (EIIB) van ser difícils, però il·lusionants. El mateix pot dir-se de les expectatives professionals dels titulats que sortien de l'escola barcelonina. Els flamants nous enginyers industrials⁴ van tenir dificultats greus per col·locar-se, ja que havien de competir amb els tècnics estrangers que arribaven al nostre país juntament amb la maquinària importada, i també amb els «pràctics» o «empírics», és a dir, amb treballadors autodidactes que s'havien anat elevat en l'escala professional per la seva intel·ligència natural i per la seva experiència. Aquestes dificultats van ser en molts casos el reflex dels obstacles que van frenar el procés d'industrialització

276

1. En aquest col·legi es va fer amic del seu condeixeble Josep Serrat Bonastre, amb qui coincidiria també a l'Escola d'Enginyers de Barcelona i anys més tard a l'Escola de Bilbao.

2. La figura i l'obra de Pompeu Fabra estan tractades en innombrables publicacions. Jo he seguit principalment la de Josep MIRACLE, *Pompeu Fabra*, Barcelona, Aymà, 1968. Mentre no es digui expressament una altra cosa, la major part de les notícies biogràfiques que incloc estan preses d'aquesta font.

3. He estudiat la història dels ensenyaments industrials durant el segle XIX en els onze primers números de la col·lecció «Documentos de la Escuela de Ingenieros Industriales de Barcelona», disponible en línia a <<http://upcommons.upc.edu/handle/2099/82>> (consulta: 23 octubre 2018).

4. Parlar d'enginyers industrials no suposa discriminació de gènere, ja que en aquesta època totes les persones titulades eren homes.

d'Espanya, entre els quals no va ser el menor la falta de coincidència entre la capital política (Madrid) i la capital industrial (Barcelona).

El panorama milloraria lentament, amb l'aclariment de l'escenari polític a partir de la Restauració. Al començament de la dècada de 1880, l'Escola de Barcelona apareixia força consolidada, mantenia comunicació amb institucions homòlogues estrangeres i es trobava a l'altura del moviment científicotècnic que estava obrint pas a una nova etapa de la industrialització europea. Al prestigi de l'Escola s'havia unit el de la professió, que ara era reconeguda socialment. Aquesta consolidació es va produir en coincidència cronològica amb la difusió a Espanya —a través de la porta de Barcelona— de la que sol anomenar-se «segona revolució industrial», és a dir, la fase del procés industrialitzador en què van tenir un paper determinant les noves indústries elèctriques i químiques. L'EIIB va tenir un paper decisiu a partir del 1873 en la importació i difusió dels artefactes més representatius d'aquesta nova fase: la dinamo de Gramme, el telèfon de Bell, el fonògraf d'Edison i altres aparells i màquines.⁵

Quan Pompeu Fabra va iniciar els estudis superiors, el pla d'estudis exigia que per ingressar a l'Escola calia acreditar mitjançant un examen els coneixements d'unes assignatures que en la seva major part havien de cursar-se «en tres años a lo menos» a la Facultat de Ciències: complement de l'àlgebra, geometria i trigonometria rectilínia i esfèrica, geometria analítica de dues i tres dimensions, càlcul diferencial i integral de diferències i variacions, mecànica racional, geometria descriptiva, física experimental, química general, zoologia, botànica i mineralogia amb nocions de geologia, francès i dibuix, fins a copiar a l'aiguada els diversos ordres d'arquitectura. Després s'ingressava a l'Escola, on havien de cursar-se, també «en tres años a lo menos», una sèrie d'assignatures comunes i, a més, d'altres segons l'especialitat elegida, mecànica o química.

Entre 1882 i 1885 Fabra va cursar i aprovar al Col·legi dels Sants Just i Pastor (agregat a l'Institut) les assignatures d'història natural (amb la nota de bé) i de llengua francesa 1r any (excel·lent), que també eren prerequisits per ingressar. Durant l'any escolar 1883-1884 Pompeu Fabra va començar a cursar i aprovar a la Facultat de Ciències les assignatures prèvies a l'examen d'ingrés a l'Escola:⁶ anàlisi matemàtica 1r curs⁷ (excel·lent), geometria (excel·lent), química general (excel·lent) i mineralogia i botànica (notable). En el curs 1884-1885 va aprovar ampliació de física (excel·lent), geometria analítica (excel·lent), anàlisi

5. Guillermo LUSA, «L'École d'Ingénieurs de Barcelone et l'électrification des années 1875-1899», a Françoise BIRCK i André GRELON (ed.), *Un siècle de formation des ingénieurs électrotechniciens*, París, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 2006, p. 405-420.

6. Les facultats de Ciències es van crear el 1857. Durant les vacances de Nadal de 1873, l'Escola d'Enginyers Industrials, que havia començat el seu camí el 1851 a l'antic convent de Sant Sebastià, es va traslladar a l'edifici, acabat d'estrenar, de la Universitat de Barcelona a la Gran Via barcelonina, de manera que ambdues institucions —l'Escola i la Facultat de Ciències— compartien el mateix recinte.

7. Un decret del 30 de novembre de 1877 va dividir el complement de l'àlgebra, geometria i trigonometria en dues assignatures: anàlisi matemàtica 1r curs i anàlisi matemàtica 2n curs.

matemàtica 2n curs (excel·lent) i zoologia (notable). Durant el curs següent (1885-1886) va aprovar càlcul diferencial i integral (excel·lent), geometria descriptiva (notable) i mecànica racional (notable). En paral·lel, entre 1884 i 1886, es va matricular a l'Escola i va aprovar els dos cursos de dibuix industrial preparatori.

Segons expliquen alguns dels seus biògrafs, la universitat no va causar gaire bona impressió a Pompeu Fabra. En les converses que va mantenir amb Josep Miracle anys més tard confessava que no havia estat un bon alumne i que havia participat en tots els aldarulls que se suscitaven. L'abril de 1886 va ser instruït un expedient disciplinari contra Pompeu Fabra i altres estudiants per l'escàndol ocasionat per haver-se burlat del professor auxiliar Juan Terrasa Gilabert. El 5 d'abril es va constituir el Consell de Disciplina, presidit pel degà accidental, José R. de Luanco, i integrat pels catedràtics de la Facultat Federico Pérez de Nueros, José Castelaró Saco, Victorino G. de la Cruz, Eugenio Mascafeñas, Bartolomé Feliu, Santiago Mundi, Lauro Clariana i José de Castro Pulido. L'acta de la reunió explicava com es va desenvolupar el Consell:

El Secretario leyó un oficio del Excmo. Sr. Rector en que se dispone que a la brevedad posible se convoque dicho Consejo, para entender en los hechos denunciados por el Profesor auxiliar encargado de los dos cursos de análisis matemático D. Juan Terrasa en otro oficio de que también se dio conocimiento. Estos hechos consisten en haberse opuesto a voces, el día 30 de marzo, un grupo de alumnos, a que los demás entrasen en la Cátedra de 1er curso de Análisis, habiendo ingresado uno solo, y entrado ya comenzada la lección D. Julio Enamorado y otro, con el exclusivo objeto de informarse de quiénes había en la Cátedra, retirándose el primero en el acto de haber logrado su deseo, tomando asiento el segundo y marchándose después cuando el Profesor le rogó que entornase la puerta que había dejado abierta.

Tot seguit, el professor objecte de la burla, l'auxiliar Juan Terrasa, va exposar la seva versió dels fets:

Estos alborotos datan de principios de enero del corriente año, y son cabezas de ellos los alumnos D. Julio Enamorado, D. Pompeyo Fabra, D. Ramón Niubó, D. Ramón Pou y el otro a quien se refiere en el repetido oficio y cuyo nombre podrá dar el Bedel Marín, y que los dos primeros y el último no pertenecen a las Cátedras de Análisis matemático que él interinamente desempeña. [...] Siempre que se han producido faltas en su persona, ha visto a Enamorado entre los revoltosos, que a pesar de no ser alumno suyo entraba en su cátedra con el objeto de turbar el orden, excitando la hilaridad de los discípulos con sus risas y gestos; que por esta causa tuvo que expulsarlos cuatro o seis veces; que en cierta ocasión cuando estaba adoctrinando a sus discípulos, entró Fabra y en alta voz los mandó salir a todos, pues él tenía que quedarse allí para estudiar su lección de Cálculos, y reconvenido por el Profesor añadió que a éste también alcanzaban sus advertencias para que desalojase el local; y por último, que Enamorado, Fabra y otros, al pasar él por los claustros, le presentaron formados cada uno un palo en actitud de burla.

Observaciones al tenor del decreto del Ministerio de Fomento de 24 de Setiembre de 1868 determinando el modo de ingresar en la carrera de Ingenieros Industriales se matriculó en esta Escuela especial para el curso de 1884 a 1885 y de 1885 a 1886 en la asignatura de Dibujo industrial preparatoria correspondiente al periodo de preparación y en los exámenes respectivos de 17 de Junio de 1885 obtuvo la nota de Aprobado en el 1º curso y en 20 de Septiembre de 1886 la de Admisión en Dibujo.

Sigue certificación que en 23 de Septiembre de 1886 libro el Secretario del Instituto de Barcelona curso y probó en el colegio de los Santos Justo y Pastor agregado a dicho Instituto la asignatura de Historia natural con nota de Bueno en los exámenes ordinarios del academico de 1882 a 1883 y en el mismo colegio la de Lengua francesa 1º año con Sobresaliente tambien en los ordinarios de 1884 a 1885.

Sigue certificación academica formal librada por el Secretario general de esta Universidad de Barcelona, ganó en ella en 1885 a 1884 Actualidad matemática 1º curso, Químico general con nota de Sobresaliente en ambas; de 1884 a 1885 Ampliación de física, Geometria analítica, Analisis matemático 2º curso con calificación de Sobresaliente en las tres; de 1885 a 1886 Calculo diferencial e integral con Sobresaliente y Geometria descriptiva y Mecanica racional con la de Notable en ambas.

Barcelona 18 Junio de 1890
 Luis Comalida

En 19 Setiembre 1884 se matriculó en dibujo preparatorio 1º curso
 En 16 de Diciembre de 1885 se matriculó para el curso de 1885 a 1886 en dibujo industrial preparatorio y en los exámenes verificados el 20 de Setiembre de 1886 obtuvo la calificación de Admisión

FIGURA 1. Certificació de les assignatures aprovades a la Facultat de Ciències de la Universitat de Barcelona.
 FONT: Arxiu ETSEIB, expedient de Pompeu Fabra.

La sessió del 5 d'abril es va tancar amb les declaracions del conserge de la Universitat i de tres bidells. El Consell es va reprendre el dia 8, amb les declaracions de diversos testimonis (l'únic alumne que va entrar a classe aquell dia i el catedràtic Clariana), i a continuació van començar les declaracions dels alumnes encausats. Heus aquí la declaració de Fabra, transcrita de l'acta:

También lo niega todo y únicamente cuando se le pregunta que por qué entraba en la Cátedra del Sr. Terrasa y hacía burla de él, siendo así que no era alumno suyo, vacila y dice que 'le parece' que no ha entrado. Insistiendo el Sr. Pérez de Nuevos en si hacía o no hacía los gestos de que se le acusa, responde que le parece que no, y vuelto a preguntar por el Sr. Castro Pulido lo niega todo absolutamente; sólo afirma que aquella mañana no entró en la Cátedra de Mecánica racional por haber llegado tarde a causa de tener malo un pie.

Els esvalotadors van ser condemnats a diverses penes; Julio Enamorado, Federico Pons i Pompeu Fabra van ser sancionats amb «la pena de pèrdua de curs en totes les assignatures en què per al present any acadèmic estan matriculats».⁸

Fabra tampoc no tenia una bona opinió del professorat, salvant algun cas, per exemple, el del professor Damàs Calvet, amb qui va poder establir un cert diàleg relacionat amb les inquietuds lingüístiques que tenia.⁹ Per contra, va establir amistat duradora amb alguns dels seus condeixebles, singularment amb Josep Puig i Cadafalch, futur polític i arquitecte, el qual estudiava durant aquells anys a la Facultat de Ciències les assignatures requerides per ingressar a l'Escola d'Arquitectura, situada també en el mateix recinte de la Universitat.

Aprovades les assignatures de caràcter científic a la Universitat de Barcelona, i ja dins de l'Escola, el setembre de 1886 va començar a matricular-se de les diverses assignatures que constituïen la part tècnica i industrial de la carrera. El curs 1886-1887 aprovaria estereotomia i treballs gràfics (notable, al setembre), física industrial 1r curs i dibuix de projectes (excel·lent), mecànica industrial i dibuix de projectes (notable), nocions d'economia política i legislació industrial (bé, al setembre). El curs següent aprovaria física industrial 2n curs i dibuix de projectes (bé) i anàlisi química, manipulacions i dibuix de projectes (bé, al se-

8. L'incident està estudiat a Joan VERNET, «Procés acadèmic contra Pompeu Fabra», a Manuel JORBA (ed.), *Miscel·lània Aramon i Serra*, vol. I, Barcelona, Curial, 1979, p. 593-598. Miracle diu (p. 195) que als estudiants se'ls va permetre examinar-se en la convocatòria extraordinària de setembre. En l'expedient acadèmic de Pompeu Fabra no hi ha cap menció de l'incident ni de la sanció, però consta en una nota al marge que les assignatures aprovades en el curs 1885-1886 ho van ser en la convocatòria extraordinària.

9. Damàs Calvet, titulat al Real Instituto Industrial de Madrid el 1859, va ser el seu professor de dibuix. Però també era un poeta reconegut, que havia obtingut l'Englantina d'Or als Jocs Florals de 1859 i als de 1878 havia estat proclamat Mestre en Gai Saber. Segons explica Miracle, Calvet va demanar a Fabra que li mostrés la gramàtica que estava escrivint. És possible —tot i que encara no n'hem trobat cap prova documental— que també es relacionés, ja dins de l'Escola d'Enginyers, amb Terenci Thós i Codina, professor d'economia política i legislació industrial, que el 1890 va formar part del seu tribunal d'examen de final de carrera. Thós va obtenir el títol de Mestre en Gai Saber als Jocs Florals de 1887.

tembre). El 1888-1889 és el torn de la química inorgànica aplicada, manipulacions i dibuix de projectes (notable). Finalment, el curs 1889-1890 aprovaria les assignatures restants: química orgànica aplicada, manipulacions i dibuix de projectes (notable), tintoreria, arts ceràmiques i indústries diverses, manipulacions i dibuix de projectes (notable), construccions industrials i dibuix de projectes (bé).

HOJA DE ESTUDIOS del alumno *Pompeu Fabra y Pali* hijo de *D. José Fabra* y de *D. Carolina Pali*
nació en *Gracia* provincia de *Barcelona* el día *2o de Febrero* de *1868*.

Curso de 1868 a 1869		RESULTADO DE LOS EXÁMENES Y DÍA EN QUE SE VERIFICARON			
Matriculado el día 2o de Septiembre de 1868	en las asignaturas siguientes:	Días	Mez.	Año	NOTAS
<i>Exercitacion y trabajos prácticos en la comunicación de gases</i>		28	Septiembre	1868	<i>Notable</i>
<i>Prácticas industriales primeras clases y dibujo de proyectos</i>		15	Junio	1868	<i>Satisfactorio</i>
<i>Prácticas de química orgánica y dibujo de proyectos</i>		27	Septiembre	1868	<i>Bueno</i>
<i>Prácticas industriales segundas clases y dibujo de proyectos</i>		16	Junio	1868	<i>Notable</i>
OBSERVACIONES:					

Curso de 1868 a 1869		RESULTADO DE LOS EXÁMENES Y DÍA EN QUE SE VERIFICARON			
Matriculado el día 27 de Septiembre de 1869	en las asignaturas siguientes:	Días	Mez.	Año	NOTAS
<i>Construcciones industriales y dibujo de proyectos</i>					
<i>Maquinas simples curso construcciones de maquinas y dibujo de proyectos</i>					
<i>Química inorgánica aplicada manipulaciones y dibujo de proyectos</i>		5	Junio	1869	<i>Notable</i>
OBSERVACIONES:					

Curso de 1869 a 1870		RESULTADO DE LOS EXÁMENES Y DÍA EN QUE SE VERIFICARON			
Matriculado el día 29 de Septiembre de 1869	en las asignaturas siguientes:	Días	Mez.	Año	NOTAS
<i>Prácticas industriales segundas clases y dibujo de proyectos</i>		7	Junio	1869	<i>Bueno</i>
<i>Construcciones industriales y dibujo de proyectos</i>					
<i>Maquinas simples curso construcciones de maquinas y dibujo de proyectos</i>					
<i>Análisis químico y manipulaciones</i>		10	Febrero	1870	<i>Bueno</i>
OBSERVACIONES: 1870 se examinó el día 18 de Junio de 1870 en las asignaturas de Maquinas y Dibujo de proyectos 1º curso en el Septiembre de 1870					

Curso de 1869 a 1870		RESULTADO DE LOS EXÁMENES Y DÍA EN QUE SE VERIFICARON			
Matriculado el día 22 de Septiembre de 1870	en las asignaturas siguientes:	Días	Mez.	Año	NOTAS
<i>Exercitacion y trabajos prácticos en la comunicación de gases</i>					
<i>Química orgánica aplicada manipulaciones y dibujo de proyectos</i>					
<i>Construcciones industriales y dibujo de proyectos</i>					
<i>Maquinas simples curso construcciones de maquinas y dibujo de proyectos</i>					
<i>Construcciones industriales y dibujo de proyectos</i>					
OBSERVACIONES:					

FIGURA 2. Full d'estudis de Fabra, amb les notes obtingudes a la carrera d'enginyeria, a l'Escola de Barcelona.

FONT: Arxiu ETSEIB, expedient de Pompeu Fabra.

El 17 de juny de 1890 va dirigir una instància al director (Ramon de Manjarrés) en la qual exposava que tenia aprovades totes les assignatures de la carrera, i que desitjava presentar-se als exàmens de revàlida, per la qual cosa sol·licitava que se li fixés dia i hora a aquest efecte. L'endemà es va aprovar el seu expedient per a l'obtenció del títol en l'especialitat de química, es va nomenar el tribunal per a l'examen de final de carrera (Ramon de Manjarrés, Antonio de Sánchez Pérez, José Tos i Feito, Terenci Thós i Codina i Salvador Draper) i es va assenyalar el 20 de juny per al primer exercici. Abans de comparèixer davant del tribunal, Fabra va abonar els drets d'examen, 37,50 pessetes. En aquesta primera prova Fabra va ser qualificat d'«aprovat per majoria». El mateix dia es va procedir a l'anomenat «sorteig de punts», és a dir, a l'extracció de les boles corresponents als diversos projectes proposats pel professorat. Fabra va treure els números 10, 11 i 14 i va triar l'11, «Fabricació de gelatina de cerveses i retalls, havent de produir anualment 500 tones de cola forta en plaques seques». El dia 30 de juny,

Expediente de solicitud de 11ta clase de 6158
 expedida en Barcelona a
 19 Setiembre
 1890

(1321)

N. 3014477

78C DE PESETA

M. J. Sr.

Barcelona 17 Junio
 1890

El abajo firmado, Pompeyo
 Fabra y Poch, natural de Francia, pro-
 Secretario de Barcelona, de veintidos años de edad,
 acerca de los estudios a V. S. atentamente expone:
 del aspirante Que, teniendo aprobadas todas las
 y luego desee asignatura, que constituyen la carrera
 de Ingeniero Industrial en su especiali-
 dad Química, y deseando efectuar to-
 dos los ejercicios de reválida, a V. S. res-
 pectivamente suplica:
 Que se digna señárame día y hora
 para efectuar los citados ejercicios,
 Francia que espera merecer de la
 reconocida bondad de V. S.

Barma, 17 junio 1890. Pompeyo Fabra Poch

Muy J. Sr. Director de la Escuela de Ingenieros Industriales

282

FIGURA 3. Solicitud per realitzar els exercicis de la reválida final de carrera.
 FONT: Arxiu ETSEIB, expedient de Pompeu Fabra.

cado en suerte los tres de número 10 número 12 y número 14 ha elegido el de número 11 que dice así:

*7^{on} de gelatina de camagajay y autaly, del estado
 producida anualmente 500 toneladas de col.
 freída en plaza seca.*

FIGURA 4. Projecte final de carrera.
 FONT: Arxiu ETSEIB, expedient de Pompeu Fabra.

En este día á las *once* horas de la *manana*, reunidos los Jueces Interiores han examinado el croquis ejecutado por el candidato; y en seguida han procedido á la calificación en votación secreta, de la que ha resultado *quinta aprobada por mayoría*.

Barcelona *12 de Julio* de 188*0*

Ramon Murguía

José Esc *Antonio Pons*

Pompeu Fabra *Antonio Pons*

Barcelona *12 de Julio* de 188*0*

Se señalan los cuarenta días que van desde el *12 de Julio* al *11 de Agosto* para la ejecución del proyecto, que deberá ejecutar el candidato con sujeción á lo que prescribe el Reglamento. Dese los avisos oportunos.

El Jefe.

Ramon Murguía

Tercero y último ejercicio. En este día ha recibido del candidato los planos y demás partes del proyecto.

Barcelona *12 de Agosto* de 188*0*

El Secretario de Estado.

Dámaso Calvet

Reunidos en este día los Jueces que asistieron, después de haber examinado los planos y demás trabajos, que constituyen el proyecto ejecutado por D. *Pompeu Fabra y Poch* han procedido á la calificación en votación secreta, resultando *Aprobada por mayoría*.

Barcelona *12 de Septiembre* de 188*0*

Ramon Murguía

Antonio Pons *Dámaso Calvet*

Antonio Pons *Dámaso Calvet*

Acta definitiva. D. *Pompeu Fabra y Poch* natural de *Gracia* provincia de *Barcelona* de edad de *veinte y dos* años, ha terminado en el día de hoy los ejercicios para el título de Ingeniero Industrial especialidad *Química*, ante los Jueces que suscriben, habiendo sido calificado con la nota de *Aprobada por mayoría*.

Barcelona *12 de Septiembre* de 188*0*

Ramon Murguía

Dámaso Calvet

Firma del opositante.

Pompeu Fabra Poch

Barcelona *12 de Septiembre* de 188*0*

Hágase saber al interesado, que, con arreglo al artículo 79 de la ley de Instrucción pública, Decreto de 21 de Diciembre de 1868, á la circular de la Dirección general de Instrucción pública de 3 de Agosto de 1869 y de otros posteriores, debe satisfacer por derechos y expensas de título la cantidad de doscientos setenta y seis pesetas cincuenta octavinos en papel de pago al Estado, cuya parte superior se entregará al mismo, uniéndose la inferior á su expediente.

El Jefe.

Ramon Murguía

Barcelona *14 de Febrero* de 188*0*

En cumplimiento de lo prevenido en el anterior decreto de *Pompeu Fabra y Poch* ha presentado por derechos y expensas de título la cantidad de *doscientos setenta y seis pesetas cincuenta octavinos* en papel de pago al Estado, cuya parte superior le ha sido devuelta, según consta del recibo que ha firmado.

El Secretario de Estado.

José Escudé

Barcelona de _____ de 188*0*

Con esta fecha se entrega al interesado el título correspondiente.

El Secretario de Estado.

RECIBI.

FIGURA 5. Acta completa dels exercicis de final de carrera.
 FONT: Arxiu ETSEIB, expedient de Pompeu Fabra.

incomunicat, va elaborar el «croquis del projecte», és a dir, les línies generals d'aquest, que va defensar uns mesos més tard, el 12 de setembre de 1890. Aquell mateix dia li van comunicar que havia de satisfer 277,50 pessetes pels drets d'expedició del títol.¹⁰ Acabats els exercicis, va ser qualificat d'«aprovat per majoria», amb la qual cosa va obtenir el títol d'enginyer industrial, especialitat química.

Molts anys més tard, el 1941, durant unes converses mantingudes a Montpeller amb Francesc Pujols, que van ser recollides per Artur Bladé en forma de llibre,¹¹ Fabra explicava per què havia escollit l'enginyeria química:

Vaig escollir la química. Les raons d'aquesta preferència eren més aviat vagues. Pensant en d'esdevenidor, potser em va fer més goig la visió d'un laboratori blanc i esmaltat, amb eines de vidre delicades i silencioses, que no pas la imatge d'un taller brut ple de màquines estridents. En realitat, com que jo no tenia la vocació de Lavoisier, de moment estudiant química, em vaig avorrir de mala manera. De moment i durant tres anys llargs, els més llargs de la meua vida. D'altra part, jo era un mal estudiant, francament... Però ningú no ho va saber mai, ni tan sols els de casa. Jo no volia disgustar el meu pare, al qual respectava i estimava. Per això, vaig anar endavant, forçant la màquina, de vegades.

Afortunadament, els seus alumnes mai no van sospitar l'escassa afecció íntima que Fabra tenia per la seva especialització professional, i sempre van guardar d'ell un bon record i la imatge d'un professor competent, acurat i entusiasta.

284

2. ENGINYER DEDICAT A L'ENSENYAMENT (1891-1901)

A finals de l'estiu de 1891 es presentà a Fabra l'oportunitat de treballar per primera vegada com a enginyer químic, en unes mines de sofre situades a Hellín, província d'Albacete. Però anar-se'n de Barcelona suposava per a Fabra abandonar la tasca filològica i gramatical que des de gener de 1890 estava desenvolupant a la revista mensual *L'Avenç*, que era el que realment l'apassionava,¹² per damunt de la seva carrera. Fabra acabava de publicar a l'abril de 1891, a la Impremta *L'Avenç*, el seu *Ensayo de gramática de catalán moderno*.

De manera que va deixar passar el temps sense decidir-se a anar-se'n a Hellín, renunciant de fet a aquesta feina.¹³ Va ser per aquesta època quan Fabra i

10. Com veurem més endavant, no abonaria els drets del títol (convertits en 305,30 pessetes) fins al 24 de febrer de 1902, quan estava formalitzant la seva presa de possessió de la càtedra de química a l'Escola de Bilbao.

11. Artur BLADÉ DESUMVILA, *Contribució a la biografia de mestre Fabra*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor, 1965. La cita és a la pàgina 29.

12. La història del sorgiment de l'interès de Fabra per la lingüística ha estat narrada per tots els seus biògrafs. Vegeu, per exemple, Josep MIRACLE, *Pompeu Fabra*, 1968, p. 101-117.

13. Qui vulgui saber què li esperava a Fabra a les mines de sofre d'Hellín pot consultar Daniel CARMONA ZUBIRI, *Las minas de Hellín (Albacete)*, tesi doctoral, Universidad Miguel Hernández, 2004, disponible en línia a <<http://dspace.umh.es/handle/11000/1519>> (consulta: 6 desembre 2018).

el seu amic Puig i Cadafalch, per guanyar-se la vida tot esperant millors oportunitats per a l'exercici de les seves respectives carreres, van decidir muntar una acadèmia, a la ronda de la Universitat, per preparar els estudiants que es volien presentar als exàmens de batxillerat i els que volien seguir els cursos preparatoris de carreres universitàries. Tots dos es van repartir amistosament les classes: Fabra ensenyaria totes les assignatures de ciències i Puig i Cadafalch el dibuix lineal, juntament amb les assignatures especialitzades del camp de l'arquitectura. Aquesta feina li deixava temps lliure suficient per prosseguir amb la seva campanya a *L'Avenç* en pro de la reforma de la gramàtica, així com per pronunciar, al novembre de 1891, una sèrie de conferències al Centre Excursionista de Catalunya amb l'objectiu de divulgar davant d'un públic més ampli els fonaments de la reforma lingüística proposada.¹⁴

L'èxit d'aquestes conferències va situar Fabra i el seu grup de *L'Avenç* en la primera línia de les discussions que en aquesta època tenien lloc en el camp de la lingüística catalana.¹⁵ A partir de gener de 1892 *L'Avenç* va obrir una secció especial titulada «La reforma lingüística», animada principalment per Fabra. La popularitat de les controvèrsies s'accentuaria després del debat mantingut a *La Vanguardia*, entre desembre de 1891 i març de 1892, i tancat victoriosament per un article de Pompeu Fabra que és considerat com un dels millors resums del seu programa i dels seus propòsits.¹⁶ Al juny de 1892, Fabra intentaria sumar a la seva causa, amb una influent conferència a la seu de la Lliga de Catalunya, el grup polític que s'estava fent amb l'hegemonia política i intel·lectual de les classes dominants autòctones.

Mentrestant, l'acadèmia que havien fundat Fabra i Puig i Cadafalch va començar a tenir dificultats, no per la manca de clientela d'estudiants sinó perquè Puig començava a estar més ocupat com a arquitecte, amb la qual cosa li era complicat seguir responsabilitzant-se de la direcció i l'administració del centre, a més de professar les classes que li corresponien. De manera que la gestió de l'acadèmia va haver de recaure en Fabra, funció per a la qual sembla que no estava gaire ben dotat. El resultat final, el tancament de l'acadèmia en 1894 —ens diu Miracle—, va ser tan catastròfic que Fabra es va trobar de sobte en la incòmoda posició de l'home que arriba als vint-i-cinc anys sense haver resolt el problema fonamental de guanyar-se la vida. Per sortir d'aquesta insatisfactòria situació, Fabra i el seu cunyat Bartomeu Galí van comprar el Col·legi Politècnic, al carrer de Trafalgar, i van assumir les classes; Fabra es va encarregar de l'ensenyament de les matemàtiques i de les assignatures de ciències del batxillerat, mentre el seu cunyat assumia les assignatures de lletres i, sobretot, la direcció i l'ad-

14. Al número de novembre de 1891 de *L'Avenç* figuraven els títols de les quatre conferències, una de pronunciada per Jaume Massó i Torrents, una altra per Joaquim Casas-Carbó i dues per Fabra. Al número del mes següent, la revista incloïa un resum extens d'aquestes conferències.

15. Miracle dedica diversos capítols a aquestes discussions de 1891-1893 (Josep MIRACLE, *Pompeu Fabra*, 1968, p. 224-308).

16. «Sobre la reforma lingüística y ortográfica», *La Vanguardia* (22 març 1892), p. 4.

ministració. Les dues germanes de Fabra es van responsabilitzar de l'ensenyament elemental, de la qual ja eren expertes. Però la bonança econòmica de la família només duraria fins a 1901, quan els problemes de salut de Bartomeu Galí van desembocar en el tancament del Col·legi Politècnic.

El viratge decisiu en la trajectòria de Fabra que es va produir en aquest any 1901 va ser el resultat de la seva trobada fortuïta —sembla que al juny o juliol— amb Josep Serrat i Bonastre,¹⁷ company de l'Escola, de la promoció anterior a la seva. Al principi de la seva vida professional, Serrat havia treballat com a cap dels tallers de la societat Aurrerá, de Bilbao, ciutat a la qual havia tornat uns quants anys després com a catedràtic de construcció de màquines de l'Escola d'Enginyers Industrials. Quan Fabra li va explicar la seva difícil situació professional i econòmica, Serrat el va animar a anar-se'n a Bilbao, per concursar a una de les places de professor que la jove escola havia convocat. Fabra va seguir els consells del seu amic i condeixible.

Però abans de presentar la vida de Fabra a Bilbao, farem un breu incís. Val la pena conèixer bé la història de la nostra professió i de les nostres associacions, amb els seus moments de grandesa, però també amb els seus conflictes i les seves mesquineses. Per això dedicarem un apartat a l'impacte de l'aparició de l'Escola de Bilbao en l'àmbit professional de l'enginyeria industrial de finals del segle XIX.¹⁸

3. CREACIÓ DE L'ESCOLA DE BILBAO (1897-1899). L'HOSTILITAT DELS ENGINYERS INDUSTRIALS I DE LES SEVES ASSOCIACIONS

El ferro ha tingut un paper important en la història del País Basc. Sense necessitat de remuntar-nos fins a la *Història natural* de Plini,¹⁹ sabem que des de l'edat mitjana estan documentades les fargues basques, productores d'eines, àncores i altres pertrets navals, armes i eines de conreu cèlebres per llur qualitat. En l'època de la Revolució Industrial el ferro i el carbó es van convertir en materials protagonistes i complementaris, però la relació entre ells no sempre va

17. J. Serrat Bonastre (1869-1946) va presidir l'Associació d'Enginyers Industrials de Barcelona en dues ocasions (1909 i 1912). Va ser professor de l'Escola de Bilbao, i més tard (el 1923 i el 1931) seria el degà de la Secció de Mecànica i Metal·lúrgia de l'Escola del Treball. Va desenvolupar una intensa carrera professional com a «enginyer calculador» i director tècnic de la Maquinista Terrestre i Marítima. Sobre aquest personatge tan interessant, vegeu Enric FREIXA, «Josep Serrat i Bonastre. Una víctima de la falta de productivitat», a *Quatre enginyers industrials per a la història*, Barcelona, Associació i Col·legi d'Enginyers Industrials de Catalunya, 1990, p. 146-197.

18. Basat en l'apartat núm. 3 de Guillermo LUSA, «El final de la soledad de la Escuela de Barcelona (1892-1899)», *Documentos de la Escuela de Ingenieros Industriales de Barcelona*, núm. 10 (2000), p. 20-28, també disponible en línia a <<https://upcommons.upc.edu/handle/2099/948>> (consulta: 23 octubre 2018).

19. Segons Julio Caro Baroja, les «enormes mines de ferro» que descriu Plini al seu llibre 34 «han de ser les mines de Biscaia». JULIO CARO BAROJA, *Introducción a la historia social y económica del pueblo vasco*, Sant Sebastià, Txertoa, 1986.

ser «simètrica». Mentre que el ferro es consumia principalment en forma de ferro dolç, i el procediment dominant era la pudelació,²⁰ les conques hulleres tenien avantatges sobre les que només disposaven de ferro. Però quan Henry Bessemer va inventar el 1855 la forma d'obtenir acer injectant un corrent d'aire sobre el ferro fos, el consum de carbó per tona d'acer es va reduir considerablement. Fins que no va ser perfeccionat el procediment per S. G. Thomas, el procediment Bessemer només funcionava correctament amb minerals de ferro poc fosforosos, la qual cosa era precisament el cas del mineral biscaí. Aquesta circumstància va multiplicar l'exportació del mineral a l'estranger, sobretot a Anglaterra, cosa que va produir uns beneficis notables que van contribuir a la capitalització necessària per consolidar la siderúrgia biscaïna, i per extensió, la indústria basca.²¹

La siderúrgia biscaïna, que havia anat endarrerida respecte a l'andalusa i a l'asturiana, va iniciar l'arrencada cap a 1879, quan la fàbrica San Francisco va esdevenir la més important d'Espanya.²² El 1885 la societat Altos Hornos obtenia el primer lingot d'acer Bessemer fabricat a Espanya; el 1889 la mateixa empresa va encendre el primer forn Martin-Siemens. A partir d'aleshores, la supremacia siderúrgica espanyola correspondria a les empreses biscaïnes.

El procés d'industrialització va comportar l'establiment d'un sistema d'ensenyaments industrials a Biscaia.²³ El 1846 havia obert les portes a Bilbao el Col·legi General de Biscaia, establiment privat impulsat i sostingut pel Reial Consolat, l'Ajuntament i la Diputació i que es va convertir un any més tard en l'institut provincial de primera classe. Amb la creació el 1850 del sistema d'ensenyaments industrials, l'institut va passar a impartir l'ensenyament industrial elemental. Després de la Llei Moyano, l'institut impartia els «ensenyaments d'aplicació a les professions industrials» que formaven part del segon ensenya-

287

20. Es pot veure un breu resum de l'evolució de la siderúrgia durant els segles XVIII i XIX a Thomas KINGSTON DERRY i Trevor ILLTYD WILLIAMS, *Historia de la tecnología*, vol. 2, Madrid, Siglo XXI, 1977, p. 691-709.

21. La historiografia atribueix habitualment a la capitalització del ferro venut a l'estranger el mèrit gairebé exclusiu de la industrialització basca de l'últim quart del segle XIX. Així ho fan des de Jaume VICENS VIVES, en la seva *Historia econòmica de España* (primera edició el 1958) fins a Manuel GONZÁLEZ PORTILLA, *La formación de la sociedad capitalista en el País Vasco*, Sant Sebastià, L. Haranburu Editor, 1981. Aquesta tesi ha estat contradita (o si més no, molt matisada) en els últims temps per una sèrie d'estudiosos, que al costat del factor esmentat de la mineria destaquen altres factors explicatius del desenvolupament basc: l'existència d'una important burgesia comercial autòctona i d'una mà d'obra habituada als treballs siderúrgics, capaç d'aprendre amb prestesa les tècniques portades de fora, així com l'afluència d'altres capitals (autòctons, peninsulars o repatriats de les colònies), que van ser quantitativament més importants que els procedents de l'exportació del mineral de ferro.

22. Jordi NADAL, «Los comienzos de la industrialización española (1832-1868): la industria siderúrgica», a Pedro SCHWARTZ (coord.), *Ensayos sobre la economía española a mediados del siglo XIX*, Madrid, Servicio de Estudios del Banco de España, 1970.

23. En el que segueix em baso en Isabel GARAIZAR, *La Escuela Especial de Ingenieros Industriales de Bilbao, 1897-1936. Educación y tecnología en el primer tercio del siglo XX*, tesi doctoral, Universitat del País Basc, 1998.

ment, però que resultaven insuficients com a educació industrial. Per això el 1879, aprofitant el ressò de les reformes de 1876 i inspirant-se en l'Escola de Barcelona, l'Ajuntament i la Diputació posaven en marxa l'Escola d'Arts i Oficis de Bilbao.

Però el procés industrialitzador exigia també tècnics superiors, el major contingent dels quals estava compost fins a aquell moment per enginyers estrangers i per enginyers bascos formats a Madrid, a Barcelona²⁴ i a l'estranger. El 1883 es va constituir l'Enseñanza Católica, societat anònima animada pels jesuïtes que, amb l'ajut econòmic de la Diputació i de membres destacats de la burgesia comercial bilbaïna, va posar en marxa el Colegio de Estudios Superiores de Deusto, que va obrir les portes el 1886. El 1893 el *lobby* industrial, polític i financer bilbaí va impulsar la proposta presentada a la Diputació per crear un centre d'ensenyament superior industrial. Al gener de 1897 una comissió mixta Ajuntament-Diputació va presentar el projecte de bases per a la creació de l'Escola. El nou centre aspirava a formar enginyers industrials generals, tot i que amb un èmfasi especial en la dedicació a indústries metal·lúrgiques, químiques i mecàniques. Les bases establien l'existència d'una Junta de Patronat,²⁵ que gaudia d'atribucions importants i nombroses: administrar els fons; nomenar i separar el personal administratiu; intervenir en els exàmens i en les vacants de professorat; proposar al govern la suspensió del professorat, així com concedir premis; ampliar els programes i acordar la creació d'altres ensenyaments no inclosos en el pla d'ensenyament oficial; proposar al govern (mitjançant ternes) el nomenament del professorat; dirigir, amb el claustre de professors, la creació de laboratoris i tallers, etc.

Després d'un seguit d'entrevistes i negociacions de membres de la Comissió Mixta amb els responsables del Ministeri de Foment, el Reial decret de 2 d'abril de 1897 establia l'Escola d'Enginyers Industrials de Bilbao. El decret va ser rebut amb profunda insatisfacció a Bilbao, ja que presentava diverses variacions respecte al que s'havia proposat a les bases, en particular pel que feia a les atribucions del Patronat, que apareixien minvades en relació amb la designació del professorat. Així que les corporacions bilbaïnes van decidir no dur a terme la posada en marxa de l'Escola i van nomenar Pablo de Alzola²⁶ perquè gestionés a Madrid les modificacions convenientes, que donessin més atribucions al Patro-

24. A l'Escola d'Enginyers Industrials de Barcelona sempre hi va haver un grup notable d'estudiants bascos. Al febrer de 1889, quan el director Manjarrés tractava d'assenyalar el servei que l'Escola de Barcelona prestava a totes les províncies espanyoles, analitzava detalladament l'origen geogràfic dels dos-cents dotze estudiants: entre ells, onze biscaïns, set guipuscoans, cinc santanderins, tres asturians, dos alabesos i un navarrès.

25. Integrada per l'enginyer en cap d'Obres Públiques de Biscaia, el del Servei de Mines, l'enginyer director de les obres del Port de Bilbao, i els dotze restants designats per terceres parts pel Govern Civil, la Diputació i l'Ajuntament.

26. Pablo de Alzola y Minondo (1857-1912), enginyer de camins, autor del projecte de l'eixample, va ser alcalde de Bilbao (1877-1879) i president de la Diputació (1886-1890). Va ser, així mateix, un dels principals impulsors de la creació de l'Escola d'Arts i Oficis i de l'Escola d'Enginyers Industrials.

FIGURA 6. L'Escola d'Arts i Oficis de Bilbao (fundada el 1879), de la Secció de Capatassos de la qual Fabra va ser professor des del 1905.

FONT: Postal del fotògraf L. Roisin.

nat. Com a conseqüència de les gestions d'Alzola, el 21 de juliol va aparèixer a la *Gaceta* una reial ordre que modificava parcialment el decret d'abril, però no prou per acontentar les corporacions bilbaïnes, així que van continuar les gestions i negociacions durant molt de temps.

El decret de 1897 tampoc no va satisfer la comunitat espanyola d'enginyers industrials, però per altres raons. Sota el títol de «Un engendro», el *Boletín de la Asociación Nacional de Ingenieros Industriales* (BANII)²⁷ publicava una carta d'Isidoro Boixader, datada el 10 de febrer de 1897 (és a dir, abans de la publicació del decret), en la qual l'antic president de la Asociación Central (1886-1891) carregava contra la iniciativa, titllant-la d'insensata, ja que en la seva opinió només calia una escola d'enginyers industrials a Espanya, i «de no radicar a Madrid» era racional que continués a Barcelona. Segons l'opinió de Boixader, els enginyers industrials que hi havia eren «suficients i encara sobrants per atendre les necessitats industrials del país», ja que augmentava «de manera alarmant el nombre de joves que en acabar la seva carrera es trobaven en expectació de destí».

¡Pensar que en estas circunstancias haya personas serias y respetables que trabajan y se agitan para recabar de los centros oficiales el establecimiento de una nueva Escuela de Ingenieros me parece, salvando todos los respetos, el colmo de la insensatez! ¿Cree el ministro de Fomento, cree la Comisión [que ha

27. *Boletín de la Asociación Nacional de Ingenieros Industriales*, 15 febrer 1897, p. 5-8.

venido a Madrid a gestionar la creación de la Escuela], puede creer nadie que Bilbao, ni la provincia de Vizcaya, ni las tres provincias vascas juntas, tienen densidad de población bastante para nutrir una Escuela de Ingenieros Industriales subsistiendo la de Barcelona? En caso contrario, ¿puede creer nadie que van a acudir a la Escuela de Bilbao jóvenes de otras provincias para estudiar una carrera y adquirir un título que no les ofrece ningún porvenir?

I acabava Boixader assenyalant el regionalisme com a culpable de la iniciativa, al mateix temps que augurava per al nou centre, si arribava a establir-se, «una vida enteca y miserable», i que acabaria, «como las de Sevilla y Valencia, por morir de anemia y consunción, resultando para la invicta villa un verdadero fracaso».

Del mateix tarannà era l'article «La Escuela de Ingenieros en Bilbao», aparegut a BANII el 15 de març de 1897, signat per Juan Buen (pseudònim), en el qual es ridiculitzava la pretensió atribuïda a la Comissió bilbaïna —«ens falten ingenyers per al ferro»— vinculant-la també al regionalisme:

Más que crear otra Escuela de otra especialidad ya establecida, da ocasión a suponer que lo que se buscaba no eran Ingenieros para el hierro, sino Ingenieros caseros, Ingenieros con boina. ¡Dichoso regionalismo positivista!

290 Tampoc no va ser gaire acollidora la resposta de l'Associació d'Enginyers Industrials de Barcelona. En el seu òrgan d'expressió, la *Revista Tecnológico-Industrial*, apareixia en el número d'octubre de 1897 la crònica de la reunió de la Junta, en la qual es recollia la seva actitud i les seves iniciatives per contrarestar la creació de la nova escola:²⁸

La Asociación, después de haber recurrido a los diputados a Cortes y personas influyentes de esta localidad, envió un oficio a la Asociación Nacional, haciéndole presente los perjuicios que irrogaría a la clase la creación en Bilbao de una nueva Escuela de Ingenieros Industriales, y ambas de común acuerdo trabajaron con celo digno de mejor éxito.

Però, com ja hem dit, l'Escola d'Enginyers Industrials de Bilbao no es va posar en marxa el 1897. Les negociacions entre les corporacions locals i el Ministeri de Foment es van perllongar fins a desembre de 1898, moment en què les corporacions van considerar acceptables les propostes ministerials. El Reial decret de 5 de gener de 1899 creava —aquesta vegada de debò— l'Escola d'Enginyers Industrials de Bilbao. El ministre de Foment que signava el preàmbul —l'incombustible Sagasta— esmentava com a excusa de la tardança a resoldre les dificultats «la delimitació, no sempre fàcil d'establir, entre aquelles facultats d'intervenció en el règim administratiu de l'Escola, que amb raó sol·licita-

28. *Revista Tecnológico-Industrial*, octubre de 1897, p. 312-322, crònica de la Junta General de l'Associació, celebrada el 23 d'octubre del 1897.

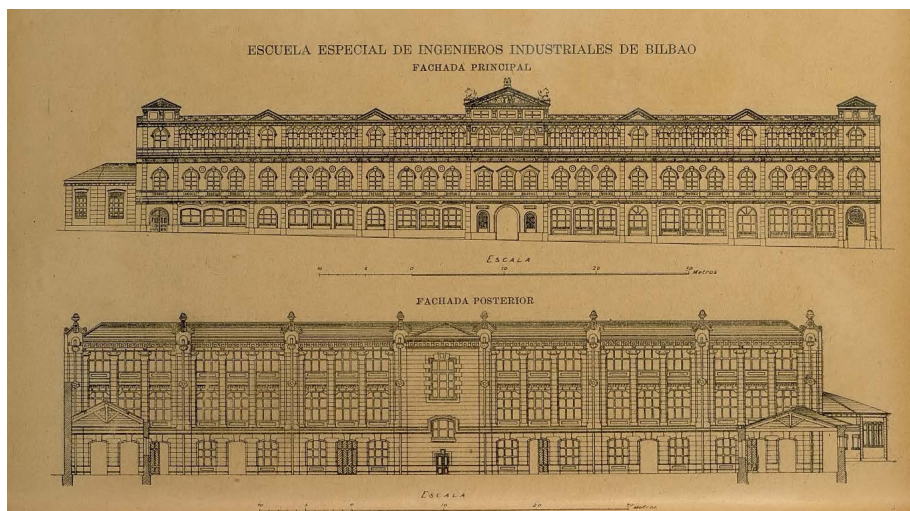

FIGURA 7. L'edifici de l'Escola d'Enginyers Industrials de Bilbao (antic frontó del barri bilbaí d'Abando, 1885) a l'època en la qual Fabra hi va ser professor.
 FONT: *Revista Tecnológico-Industrial*, febrer del 1904, p. 48.

ven exercir les corporacions sostenidores i aquelles altres que corresponien legalment al Govern. L'equilibri era ara possible gràcies a «les conveniències d'una prudent descentralització» que permetien «eixamplar —fins on ho permetés la llei— l'esfera d'acció de la Junta de Patronat». El nomenament dels professors numeraris seria competència del Govern, pel procediment oficial vigent als altres establiments docents de la seva classe, però els professors interins, que havien de posar en marxa l'Escola, serien nomenats pel Govern a proposta de la Junta de Patronat. Això provocaria en els anys successius uns quants conflictes, que donarien lloc fins i tot a la dimissió massiva del professorat en diverses ocasions, i a un continuat «ball» de contractacions al llarg dels tres primers anys d'existència de l'Escola.²⁹

Com veurem en un dels apartats següents, en aquest complex joc d'interessos que planejava en les disputes mantingudes entre la Junta de Patronat i el Ministeri d'Instrucció Pública en relació amb el nomenament del professorat, van intervenir diversos enginyers industrials procedents de l'Escola de Barcelona. Entre 1899 i 1916 van ser nou els catalans que van formar part del claustre de professors de l'Escola.

La creació —aquest cop definitiva— de l'Escola de Bilbao va ser rebuda a Barcelona amb el mateix tarannà amb què havia estat acollit el decret protofundacional dos anys abans. La crònica de la memòria anual presentada a la Junta General de l'Agrupació de Barcelona de l'Associació d'Enginyers Industrials,

29. Segons ens diu Garaizar (1998), en tres anys van passar per l'Escola quaranta-tres professors, quatre directors i set secretaris. La plantilla teòrica era de dotze professors numeraris i sis d'auxiliars.

celebrada el 4 de novembre de 1899,³⁰ contenia el paràgraf següent, que no necessita comentaris:

Otro de los asuntos que ha tenido fija la atención de esta Junta Directiva ha sido la creación en Bilbao de una Escuela de Ingenieros Industriales. Pocas palabras creo conveniente decirs sobre este asunto, que no puede considerarse resuelto todavía, puesto que en el decreto de creación se prescribía que se uniformarían las Escuelas de Bilbao y Barcelona, y por ahora no sabemos que se haya hecho nada oficial en este sentido. Sólo hemos de lamentar que en la creación de este nuevo centro de enseñanza se haya prescindido casi por completo de la opinión de la clase y de la legislación vigente, para satisfacer las aspiraciones de una región que, si bien son laudables en el sentido de contribuir a la enseñanza industrial, han sido mal encauzadas por la influencia de personas que no habían estudiado con la madurez debida tan importante asunto. Las gestiones realizadas con este motivo por la Asociación de Barcelona de acuerdo con la Nacional han resultado infructuosas, pero no por esto hemos de desmayar, sino que seguiremos trabajando con la mayor fuerza que nos da la unión hasta que se reconozca nuestro derecho a intervenir en este dualismo lamentable que nada provechoso puede dar a la clase, ni al país, ni siquiera a las regiones donde radican las actuales escuelas.

4. VACIL·LACIONS DE FABRA ABANS D'ANAR A BILBAO. EL SEU ACCÉS AL PROFESSORAT (1901-1902)

292

Després de la seva conversa de l'estiu de 1901 amb Serrat Bonastre, Fabra es va interessar per les oposicions convocades a Bilbao, però arribava massa tard, ja que el termini per optar a les proves havia finalitzat el 15 de juliol. Un cop realitzades les oposicions, va resultar que la plaça de professor numerari de química va quedar deserta, fet que obria la possibilitat de preparar-se per a la convocatòria següent.

Segons explica Miracle,³¹ Fabra es va sentir alleujat per no haver de traslladar-se a Bilbao, ja que en aquells moments estava molt ocupat en diverses qüestions relacionades amb el seu interès principal, la lingüística. En primer lloc, l'estada a Barcelona del lingüista francès R. Foulché-Delbosch, director de la *Revue Hispanique*, on Fabra havia publicat el seu article «Étude de phonologie catalane (catalan oriental)». A més, l'entusiasta i prestigiós Antoni M. Alcover acabava de llançar, el 3 de juliol de 1901, la *Lletra de convit*, perquè totes les persones interessades i capacitades es reunissin al seu voltant amb l'objectiu d'elaborar un diccionari de tot el català. Fabra era un dels filòlegs especialment convidats per Alcover per participar en aquesta iniciativa. Finalment, l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana estava a punt de fer un salt qualitatiu amb la creació de la Societat d'Estudi i de Propaganda de la Llengua Catalana, un dels objectius fonamentals de la qual era promoure i instituir escoles catalanes. Fabra estava aleshores treballant en una obra molt a propòsit per a aquest projec-

30. «Crónica de la Asociación», *Revista Tecnológico-Industrial* (desembre 1899), p. 301-314.

31. Josep MIRACLE, *Pompeu Fabra*, 1968, p. 342-347.

te, els seus *Elements de gramàtica catalana per a les escoles*. Tot aquest conjunt de projectes, il·lusionants per a Fabra, l'impulsaven a romandre a Barcelona.

No obstant això, Fabra seguia tenint la necessitat imperiosa d'assegurar econòmicament el seu futur. Encara que els seus amics de *L'Avenç* van tenir la idea de comprometre's, a través d'una subscripció, a proporcionar-li uns ingressos mensuals, Fabra va optar per participar en la convocatòria de places que a finals de 1901 havia fet el patronat de l'Escola de Bilbao per cobrir la càtedra de química general, convocatòria de la qual havia estat informat pel seu nebot Josep Galí Fabra, catedràtic de càlcul infinitesimal i mecànica general en aquesta escola. Fabra va tenir moltes pressions del seu entorn perquè no s'hi presentés, no només dels seus companys de *L'Avenç*, sinó fins i tot de la seva mateixa família, que no volia veure'l fracassar, ja que considerava que no estava en les millors condicions, ja que portava deu anys allunyat de la química.

Per cobrir la plaça vacant es va nomenar una comissió amb l'objectiu de seleccionar un candidat mitjançant concurs de mèrits,³² presidida pel director de l'Escola, Manuel Sánchez Massía (enginyer en cap de mines de Biscaia), i integrada pels professors Josep Serrat Bonastre, Ramon Oliveras Massó (tots dos enginyers industrials de l'Escola de Barcelona) i Eduardo Navarro Beltrán del Río (enginyer de camins, professor d'electrotècnia). Hi havia tres sol·licitants per a la plaça, i a més tres candidats més seleccionats per la comissió, un per cada membre. Es van establir fortes discussions en el si de la comissió, motivades en gran part per interessos corporatius,³³ especialment entre el director i Serrat Bonastre. Pompeu Fabra —que era el candidat de Serrat— era definit com «un home avesat a l'ensenyament, que parla molt bé i explica amb admirable claredat, i que parla el francès, l'anglès i l'alemany». Però Sánchez Massía tenia els seus dubtes sobre la seva idoneïtat, tal com ho posava de manifest en una nota adreçada al president de la Junta del Patronat, no exempta d'ironia:

Como no conozco al Sr. Fabra no puedo aducir pruebas ni en pro ni en contra de sus aptitudes, pero es extraño que si es tan eminente en química, en los diez años que hace terminó la carrera no haya encontrado dónde ejercerla y haya tenido que dedicar su actividad a dar lecciones de segunda enseñanza en cuyo honroso ejercicio no habrá seguramente aprendido mucha química.

Davant de la situació encallada, la Junta del Patronat va decidir convocar més solemnement la prova, en forma de concurs oposició, al qual es van presen-

32. La narració dels concursos prové d'Isabel GARAIZAR, *La Escuela Especial de Ingenieros Industriales de Bilbao, 1897-1936*, Bilbao, Colegio Oficial de Ingenieros Industriales de Bizkaia i Escuela Superior de Ingeniería de Bilbao, 2008, p. 185-186. Agraieixo a la professora Garaizar que hagi tingut la gentilesa d'enviar-me documentació inèdita copiosa que va manejar durant la redacció del seu llibre.

33. El conflicte intern esclataria poc després. La *Revista Minera* del 16 de març de 1902 informava sobre la crisi existent a l'Escola, a causa de les tensions entre les diferents especialitats de l'enginyeria. El director Sánchez Massía acabava de dimitir, juntament amb altres professors, i havia assumit interinament la direcció Josep Serrat Bonastre.

tar només tres dels sis concursants, Pompeu Fabra, Xavier Prat Obradors (tots dos enginyers industrials de Barcelona) i Enrike Castell Oria (químic valencià). Per evitar que es reproduïssin els incidents, el director va demanar al president de la Junta del Patronat que en la composició del tribunal no s'incloués cap professor del centre «a causa de l'apassionament que en favor d'un candidat determinat van manifestar alguns professors d'aquesta Escola». La decisió de la Junta va consistir que fos un tribunal mixt (amb part de membres de la comissió i altres de fora) l'encarregat de resoldre el conflicte.

Els exercicis de l'oposició eren quatre. El primer consistia a respondre, en el temps màxim d'hora i mitja, a quatre preguntes, tretes a sorts d'un qüestionari redactat pel tribunal, que els concursants podien consultar des de deu dies abans de la prova. El segon consistia a explicar i justificar raonadament durant una hora el programa de l'assignatura presentat per l'aspirant. El tercer era desenvolupar «com ho hauria de fer a classe» en un temps màxim d'una hora i mitja una lliçó del seu programa, triada per l'opositor entre tres tretes a sorts vint-i-quatre hores abans. Finalment, l'última prova era un exercici pràctic de l'assignatura, determinat pel tribunal.

Un cop finalitzats els exercicis, el tribunal va acordar, per unanimitat, proposar a la Junta el nom de Pompeu Fabra com a professor numerari de la càtedra de química general, manifestant que «reunia excepcionals condicions per al càrrec». El 14 de febrer de 1902 va ser nomenat professor numerari i va prendre possessió del càrrec —remunerat amb un sou inicial de 5.000 pessetes anuals— el primer de març.

Finalitzades les oposicions, Fabra va haver de desplaçar-se a Barcelona, ja que per prendre possessió de la seva plaça havia de presentar el títol d'enginyer industrial, i resultava que no n'havia tramitat la petició quan va acabar la carrera, el 1890. De manera que el veiem —a través dels testimonis documentals que han arribat fins a nosaltres— el 24 de febrer de 1902 al Rectorat de la Universitat de Barcelona, signant la instància de sol·licitud del títol, adreçada al sotssecretari del Ministeri d'Instrucció Pública, i abonant els papers de pagament de l'Estat dels drets d'aquest títol, que amb els recàrrecs pel temps transcorregut elevaven la suma total a 305,30 pessetes. El 7 de març el rector va remetre al Ministeri tota aquesta documentació. Pocs dies més tard, el 21 de març, el Ministeri emetia una nota en la qual manifestava que s'havia comprovat que Fabra havia realitzat els estudis necessaris, havia fet els corresponents exercicis i pagat el que estava legislat, per la qual cosa se li expediria el títol oportú.

Se suposa que després d'aquests tràmits Pompeu Fabra es va traslladar a Bilbao per exercir les seves noves funcions.³⁴

34. Totes les fonts consultades diuen vagament que Fabra es va traslladar a Bilbao «a finals de febrer de 1902». Segons els documents de què disposem, el 24 de febrer de 1902 encara era a Barcelona.

5. EL PODERÓS CLAN DELS CATALANS

Ja hem parlat dels conflictes interns existents entre el professorat de l'Escola, fruit de les tensions corporatives habituals entre els diversos rams de l'enginyeria.³⁵ Aquestes discussions no solien existir en les altres escoles d'enginyeria, ja que cada ram reclutava el seu professorat entre els seus mateixos titulats. Però a l'Escola de Bilbao, que no era purament oficial, sinó que estava regida per un patronat, l'accés al professorat havia estat molt més obert, ja que hi podien accedir els enginyers de qualsevol especialitat, els arquitectes i els doctors en ciències. A més, donades les característiques de la indústria de la zona, s'havia posat especial interès en l'enginyeria de mines, la qual cosa es va posar de manifest per exemple amb el fet que el 1902, quan va arribar Fabra, el director fos un enginyer de mines.³⁶

Un dels grups de pressió més importants de l'Escola va ser, en la seva primera fase d'existència, el grup procedent de l'Escola d'Enginyers Industrials de Barcelona. Va ser una cosa lògica, ja que entre 1867 i 1899 només hi va haver a Espanya una escola d'enginyers industrials, la de Barcelona. Per això era obligat que, quan el Patronat que estava preparant l'obertura de la nova escola a Bilbao busqués professorat, els candidats fossin titulats de l'Escola de Barcelona, o dels altres rams de l'enginyeria, encara que els titulats en «enginyeries d'Estat», és a dir, els que en obtenir el títol ingressaven en cossos estatals amb llocs de treball a l'Administració, solien dedicar-se amb menys intensitat a l'empresa privada o a l'ensenyament. Com és lògic, tan aviat com van sortir de la nova escola promocions suficients, el professorat va ser reclutat de manera progressiva entre els enginyers autòctons.

Entre 1899 i 1916 van ser nou els catalans que van formar part del claustre de professors de l'Escola: Josep Serrat Bonastre (des del 7 de febrer de 1901, professor de construcció de màquines 1r i 2n, que va ser també vicedirector de l'Escola), Josep Maria Plans Freyre (doctor en ciències, professor auxiliar de càlcul infinitesimal des de l'octubre de 1901), Ramon Oliveras Massó (des del 7 de febrer de 1901, professor de tecnologia química 1r i 2n), Manuel Soucheiron Millé (des del 29 d'agost de 1901, professor de tecnologia mecànica i d'economia política), Josep Galí Fabra (des del 29 d'agost de 1901, professor de càlcul infinitesimal i mecànica general), Francesc Molins Sugrañes (des del 29 d'agost de 1901, professor auxiliar de tecnologia mecànica 1r i 2n, des del 26 d'abril de 1902 professor numerari), Pompeu Fabra Poch, Xavier Prat Obradors (des del 21 de febrer

35. Algunes discussions corporatives entre els diferents professionals de l'enginyeria estan estudiades a Manuel SILVA SUÁREZ i Guillermo LUSA MONFORTE, «Cuerpos facultativos del Estado versus profesiones liberales: la singularidad de la ingeniería industrial», a Manuel SILVA SUÁREZ (ed.), *Técnica e ingeniería en España*, vol. IV, *El ochocientos. Pensamiento, profesión y sociedad*, Saragossa, Real Academia de Ingeniería, Instituto Fernando el Católico i Prensas Universitarias de Zaragoza, 2007, p. 323-386.

36. Entre 1899 i 1902 hi va haver vuit professors que eren enginyers de mines. Entre 1899 i 1936 l'Escola va ser dirigida per quatre enginyers industrials, un de naval, un de mines i un de camins (Isabel GARAIZAR, 2008, p. 177 i 190).

de 1903 professor auxiliar de tecnologia mecànica 1r i 2n i de metal·lúrgia general i siderúrgia) i Miquel Cardelús Carreras (des del 22 de setembre de 1916, professor auxiliar de química industrial inorgànica i química industrial orgànica).³⁷

Fabra es va integrar bé al grup, encara que com és lògic no deixava de sentir la nostàlgia de la mediterraneïtat de Barcelona, tan diferent de l'aire nòrdic de Bilbao:³⁸

Si be en aquella època Bilbao ja tenia cent mil habitants, a mi sempre em va fer una mica d'angunia l'aire de ciutat nòrdica que té, amb el cel cobert a l'hivern i amb la seva característica olor de fum i de sutge humit. Malgrat l'ambient catalanesc de l'escola, sempre vaig tenir la impressió que no hi respirava bé. M'hi sentia encaixonat i tot em feia enyorar el paisatge mediterrani, clar, obert, perfumat, el millor del món, segurament.

Una de les poques activitats socials que Fabra va dur a terme durant la seva estada a Bilbao —parlarem d'alguna altra més endavant— va ser la fundació d'un centre català, el 1909, amb l'objectiu de «catalanitzar» els catalans residents a Bilbao. Fabra ens ho explicava, en una de les seves cartes,³⁹ en la qual, a més de dir que havia acceptat la presidència que li havien ofert, assenyalava les dues tendències que van sorgir pel que fa a les característiques que havia de tenir la nova entitat (respecto l'ortografia prefabriana de Fabra, valgui l'oxímoron):

Després de diferents temptatives infructuoses, s'ha arribat a fundar a Bilbao un Centre Català. Aquest pot arribar a ésser molt important, puix a Bilbao hi ha molts catalans; pero ara com ara es molt poqueta cosa. Tot seguit s'hi han dibuixat dues tendències: els uns voldrien que fos un centre merament recreatiu, on s'anés a prendre el café, a jugar, a llegir el diari i prou; els altres, en canvi, voldrien fer-ne un centre de cultura, amb la seva biblioteca, on se donessin conferències, concerts, se fessin exposicions, etc.

37. Serrat abandonaria l'Escola el 1903, per ocupar el càrrec de cap de l'Oficina Tècnica de la Maquinista; Plans va marxar el 1950, en obtenir la càtedra de física de l'Institut de Castelló; Oliveras va cessar l'11 d'octubre de 1915, per ocupar una càtedra homòloga a l'Escola de Barcelona, on arribaria a ser director el 1931; Soucheiron va demanar una llicència de quatre mesos l'11 d'octubre de 1915 per «atendre al restabliment de la seva salut» (va morir al mes següent); Galí va dimitir al desembre de 1913. Des de 1916 i fins a la seva defunció el 1927 va ser catedràtic de l'Escola de Barcelona; Molins va morir l'1 de gener de 1919, sent professor; Prat va ser secretari acadèmic fins a la seva jubilació, el 7 de febrer de 1949; Cardelús va renunciar l'11 de febrer de 1921, per atendre assumptes particulars a Barcelona. Seria professor de l'Escola de Barcelona entre 1934 i 1960.

38. Això ho explicava Fabra a Francesc Pujols a Montpeller, durant la primavera de 1941. Recollit a Artur BLADÉ, 1965, p. 75.

39. Pompeu FABRA, *Obres completes*, direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà, vol. 8, *Epistolari*, Barcelona, València i Palma, Edicions 62 i Moll, 2012, carta a Joaquim Casas-Carbó, 25 setembre 1909, p. 140-141.

Fabra —no cal dir-ho— formava part del segon grup, de manera que havia proposat que es formés una biblioteca, per la qual cosa li havien encarregat que es dirigís als seus amics escriptors pregant-los que els regalessin els seus llibres i contribuïssin així al propòsit de cultura i catalanització del nou centre. Per a això Fabra demanava a Casas-Carbó que explorés «a en Rossinyol, a l'Iglesias, a en Maragall i altres amics nostres».

Miracle confessa no saber si «el Centre va tenir una vida curta o grisa o bé llarga i molt brillant, ni si el seu primer president va estar gaire afortunat en la mena de missió que s'havia proposat». Per la meua banda, he fet algunes exploracions que no han estat gaire reconfortants: el web de l'Enciclopèdia Catalana diu que el Centre Català de Bilbao va ser fundat... el 1974.

6. POMPEU FABRA, PROFESSOR A L'ESCOLA D'ENGINYERS INDUSTRIALS DE BILBAO

El full de serveis de Fabra com a professor de l'Escola d'Enginyers Industrials conté les típiques incidències d'un professor de la seva època: membre de diversos tribunals d'oposicions per a places de professorat, substitució temporal d'altres companys, per absència o malaltia, nomenament com a bibliotecari interí el 16 de setembre de 1907, amb la gratificació de 750 pessetes anuals, i els ascensos per antiguitat. L'1 de març de 1907 va començar a gaudir del seu primer quinquenni, cosa que li va suposar passar a guanyar 5.500 pessetes anuals; l'1 de març de 1912 va començar a gaudir del segon, de manera que el seu sou va ser de 6.000 pessetes anuals. També consten en el seu full de serveis els permisos o llicències per viatges. L'1 d'octubre de 1906 va gaudir d'un mes de permís, per assistir a Barcelona al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, i l'1 de setembre de 1912 va tornar a demanar un altre mes, per assumptes propis (estava gestionant el seu retorn a Barcelona). Així mateix, les memòries anuals presentades pel director de l'Escola a la Junta del Patronat, que proporcionen moltíssima informació sobre la concepció i marxa de l'Escola, subministren informació complementària sobre el treball habitual de Fabra com a professor, com ara els horaris de les seves classes, les instal·lacions i el material de laboratori de la seva càtedra de química,⁴⁰ la seva participació en els tribunals d'ingrés⁴¹ i en els de les assignatures de la carrera (química general, química analítica, anàlisi química, tecnologia química 2n i mineralogia). També és revelador el fet que a les llistes de fàbriques visitades pels estudiants, que apareixen en aquestes me-

297

40. Un estudi global dels primers deu anys de càtedra i laboratori es pot veure a Isabel GARAZAR AXPE i Ricardo ÁLVAREZ ISASI, «La química en la Escuela Especial de Ingenieros Industriales de Bilbao, 1899-1910», a Georgina BLANES i Lluís GARRIGÓS (ed.), *IV Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Alcoi i Barcelona, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, 1998, p. 511-518.

41. Per saber com es valoraven a l'Escola els coneixements i la cultura de Fabra és molt significatiu conèixer en quines assignatures va ser designat membre dels tribunals d'examen: àlgebra elemental, trigonometria, història, gramàtica castellana, idioma francès.

mòries, Fabra no figurés cap vegada en tots aquests anys com a professor acompanyant dels alumnes.

El que no consta al seu full de serveis ni a les memòries oficials són els seus diversos intents d'abandonar l'Escola de Bilbao. Gairebé acabat d'arribar a la vila del Nervión, a la tardor de 1902, Fabra escrivia al seu amic Joaquim Casas-Carbó interessant-se per la notícia que es volia crear una Escola Politècnica a Barcelona,⁴² ja que considerava que podia ser una bona oportunitat per tornar a Barcelona (respecto l'ortografia de Fabra de 1902):

Avui m'han dit que s tracta de crear a Barcelona una Escola Politecnica. Enteraten. Si s crea, vet-aquí una bona ocasió de tornar jo a Barcelona. Seria espatarrant: una catedra a Barcelona: temps pera treballar i ocasió de fer treball de propaganda (conferencies, cursos, excursions). Si les catedres se proveïssin per concurs, seria qüestió de regirar totes les influencies. Procura posar-me al corrent de tot lo que n sápigues o puguis anar sabent.

Però el projecte no va acabar de reeixir, encara que moltes de les idees i propòsits que el van impulsar acabarien encarnant-se en el projecte de nova Escola Industrial de 1904.⁴³ Més seriós (i llarg i complicat) va semblar el seu segon intent d'anar-se'n de Bilbao, la seva participació com a candidat a les oposicions a la càtedra de química general i anàlisi química de l'Escola Central (Madrid) d'Enginyers Industrials. En l'expedient de Fabra existent a l'Arxiu General de l'Administració (Alcalá de Henares)⁴⁴ hi ha un ofici del director de l'Escola de Bilbao adreçat al Ministeri d'Instrucció Pública, datat el 4 de novembre de 1903, que acompanya la documentació que va enviar Fabra per optar a aquestes oposicions. La plaça havia estat convocada el 29 d'agost de 1902, juntament amb deu

298

42. Lluís MARQUET, «Vuit cartes inèdites de Pompeu Fabra a Casas-Carbó», *Els Marges*, núm. 79 (2006), p. 95-104. La carta no està datada, però Marquet argumenta que és de 1902 i anterior a una altra del 9 de novembre. Els anuncis del projecte de nova escola van aparèixer a *La Veu de Catalunya* i a *La Publicidad* al llarg de maig del 1902. He vist l'anunci a *La Veu de Catalunya* del 6 de maig de 1902. No parla per res d'una escola. Es tracta de la constitució de la societat anònima Politècnic de Barcelona, amb l'emissió d'accions per valor de 500.000 pessetes. Entre els promotors hi figuraven el duc de Solferino, José E. de Olano, i Alfons Sala. La subscripció d'accions estaria oberta entre l'1 de maig i el 30 de juny. No hi ha més detalls respecte als fins i propòsits de la societat, però la *Revista de Obras Públicas* del 19 de juny de 1902 (núm. 1395, p. 513-516) conté una extensa memòria amb els fins i accions a desenvolupar per dur a terme aquest projecte de Politècnic. Per cert, els editors de l'epistolari de Fabra (Jordi Manent i Jordi Mir) afirmen, equivocadament (p. 89, n. 8), que Fabra es referia a l'Escola Industrial, el decret de creació de la qual apareixeria dos anys més tard (30 de març de 1904) de la data en què va ser escrita la carta a Casas-Carbó.

43. Vegeu Guillermo LUSA, «Inquietudes y reformas de cambio de siglo. El proyecto de nueva Escuela Industrial (1899-1910)», *Documentos de la Escuela de Ingenieros Industriales de Barcelona*, núm. 12 (2002), també disponible en línia a <<https://upcommons.upc.edu/handle/2099/967>> (consulta: 23 octubre 2018).

44. Aquest expedient és part de la valuosa documentació que m'ha proporcionat Isabel Garaizar.

més, quan en la recentment reoberta Escola Central de Madrid s'estava en fase de formació de l'equip de professorat. La convocatòria, a trasllat, va quedar deserta pel que fa a set de les places (entre elles, la de química), per la qual cosa immediatament es va iniciar un complex procés de convocatòria d'oposicions, que va desembocar en una crida als candidats que va aparèixer a la *Gaceta* en data tan tardana com la del 4 d'agost de 1903. El termini de presentació de la documentació es tancava precisament el 4 de novembre de 1903, que és la data que apareix a la instància que Fabra va enviar des de Bilbao. Fins al 25 de gener de 1905 no va aparèixer a la *Gaceta* la composició del tribunal, juntament amb la llista dels candidats admesos, entre els quals hi havia Pompeu Fabra. Les proves van començar a celebrar-se el 9 de març de 1905... però Fabra no s'hi va presentar.⁴⁵

Però per què Fabra volia anar-se'n a l'Escola de Madrid, quan portava un any escàs a la de Bilbao?⁴⁶ No era, per descomptat, per qüestions econòmiques, ja que el sou de la càtedra de Bilbao era de 5.000 pessetes anuals, mentre que el de Madrid només arribava a les 4.500 pessetes. La meua opinió personal, que tot seguit argumento i documento, és que Pompeu Fabra —igual que molts altres professors— estava a disgust amb l'actuació del Patronat, que s'interposava freqüentment en les activitats del professorat, tant a l'hora de la provisió de places com en la vida ordinària de l'Escola.⁴⁷

Quan uns anys més tard la Diputació de Barcelona —obrint un conflicte que vaig estudiar exhaustivament fa uns quants anys—⁴⁸ va pretendre interve-

45. Al seu full de serveis com a professor a Bilbao, en tot l'any 1905 no figura cap permís per absentar-se. La plaça va ser guanyada per Ventura Agulló de la Escosura (1879-1943), que tindria un paper notable en l'Escola de Madrid durant la Guerra Civil. Nomenat director de l'Escola pel Govern de la República, des del seu càrrec va protegir i va acollir a l'Escola un nombre molt gran de franquistes perseguits —o no— durant el setge de Madrid. En acabar la contesa, els guanyadors van agrair el gest, entre altres coses nomenant-lo director honorari de l'Escola.

46. En la conferència de cloenda del Simposi Pompeu Fabra, que va tenir lloc a l'Institut d'Estudis Catalans el 16 de novembre de 2018 —titulada «Què ens queda per saber i per estudiar de Pompeu Fabra?»—, Jordi Ginebra plantejava una sèrie de preguntes, entre les quals hi havia aquesta. En les línies que segueixen intento respondre-la.

47. Vegeu GARAIZAR (2008), p. 173-178. En aquesta època el patronat estava integrat per set personalitats polítiques i empresarials i per vuit enginyers de diverses especialitats, entre els quals hi havia Serafín Baroja, enginyer en cap de mines de la província, pare de l'escriptor Pío Baroja. Es pot veure un estudi dels interessos econòmics i empresarials dels membres del Patronat a Isabel GARAIZAR, «1897: la burguesía industrial vasca ante la necesidad de una escuela superior de ingeniería industrial», a Josep BATLLÓ, Pere DE LA FUENTE i Roser PUIG (coord.), *V Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, 2000, p. 359-367.

48. Guillermo LUSA, «El conflicto con la Diputación (1915). La plena incorporación de la Escuela al Estado (1917)», *Documentos de la Escuela de Ingenieros Industriales de Barcelona*, núm. 13 (2003), també disponible en línia a <<https://upcommons.upc.edu/handle/2099/974>> (consulta: 23 octubre 2018). El president de la Comissió d'Instrucció Pública de la Diputació, que estava entestat a sotmetre a l'Escola al règim de patronat, era —que petit és el món!— Josep Puig i Cadafalch, el gran amic de Fabra (i també company d'estudis de Josep Serrat i Bonastre a la Facultat de Ciències).

nir en la gestió interna de l'Escola d'Enginyers Industrials de Barcelona, no només el professorat de l'Escola s'hi va oposar unànimement, sinó que també la major part del col·lectiu dels enginyers industrials de Catalunya s'hi va pronunciar en contra. Precisament la persona que més documentadament va criticar el sistema de patronat va ser Josep Serrat Bonastre, que havia presidit l'Associació d'Enginyers Industrials de Barcelona i que coneixia bé l'Escola de Bilbao, per haver-ne estat professor. Serrat criticava molt durament la manera amb què el patronat bilbaí exercia les seves competències en dos aspectes fonamentals: en la formació del pla d'estudis i en el nomenament del professorat.⁴⁹ Quan el 1912 semblava que la Mancomunitat anava a assumir la gestió de l'Escola d'Enginyers, Serrat va publicar un altre article⁵⁰ en el qual apel·lava a l'experiència negativa de l'Escola de Bilbao, que en la seva opinió demostrava que els patronats en què no prevalia l'opinió dels tècnics acabaven sucumbint a criteris erronis, guiats per interessos polítics. Finalment, quan el 1915 la Diputació de Barcelona va sol·licitar la instauració del règim de patronat per a l'Escola d'Enginyers, Serrat publicaria un article molt enèrgic⁵¹ en contra del sistema de patronat, no només per la qüestió de la intromissió en els patronats de les qüestions polítiques, sinó també per les actituds moltes vegades frívoles i poc professionals dels patrons.⁵² Al meu entendre, crec que és evident que totes aquestes valoracions negatives de les actituds, aptituds i hàbits dels patronats només podia haver-les assumides Serrat Bonastre després de la seva experiència amb el Patronat de l'Escola de Bilbao, la qual cosa argumenta la meua creença a assenyalar l'actuació d'aquest patronat com a principal motiu de Fabra per canviar d'escola.

Tinc encara una altra hipòtesi sobre les ganes de Fabra d'anar-se'n de Bilbao, però no la tinc prou documentada.⁵³

49. Josep SERRAT BONASTRE, «La provisión de cátedras en la Escuela de Ingenieros Industriales de Bilbao», *Revista Tecnológico-Industrial* (juny 1909), p. 213-217. Aquest article de Serrat, així com els altres que s'esmenten posteriorment, estan reproduïts a LUSA (2003).

50. Josep SERRAT BONASTRE, «La mancomunidad provincial y nuestra carrera», *Revista Tecnológico-Industrial* (febrer 1912), p. 33-43.

51. Josep SERRAT BONASTRE, «La intervención provincial en nuestra carrera», *Revista Tecnológico-Industrial* (juliol 1915), p. 232-236.

52. «¡Los deliciosos Patronatos! Excelente sistema para halagar la vanidad de algunos señores amantes del progreso que se hacen la ilusión de que también ellos contribuyen al desarrollo de la enseñanza sin necesidad de quemarse las cejas sobre los libros como han tenido que hacer para llegar a sus puestos los pobres catedráticos que de ellos dependen. [...] Y no es que en estas Juntas no figuren personas inteligentes y de buen sentido; el mal está en que no se ocupan seriamente de su misión, ni destinan a ella el tiempo considerable que requiere el insinuar tan sólo una modificación útil en una Escuela compuesta de Profesores que conocen a fondo los asuntos que enseñan».

53. Em refereixo a la probable incomoditat de Fabra davant l'ambient clerical de la capital basca. Fabra era republicà i lliurepensador, i en les altes capes socials de la ciutat era notable la influència dels jesuïtes i, per extensió, de l'Església catòlica. Veurem més endavant que, segons un dels seus biògrafs, Artur Bladé, Fabra li havia dit que l'Escola d'Arts i Oficis —de la qual de seguida es parlarà— depenia dels jesuïtes, cosa que no era certa, i que la contractació del seu professorat també estava en mans d'aquest poderós orde. Aquest error de

Finalment, hi ha un tercer intent de Fabra de deixar Bilbao, en aquest cas per optar a una càtedra a l'Escola d'Enginyers Industrials de Barcelona, la qual cosa és ben comprensible, i per tant no planteja cap pregunta. Ho explicava Fabra el 5 de març de 1909, en una carta adreçada a Jaume Massó i Torrents.⁵⁴ A la *Gaceta* del 27 de desembre de 1908 havia aparegut l'anunci d'una propera convocatòria de diverses càtedres a l'Escola de Barcelona, que es publicaria finalment a la *Gaceta* del 2 de març de 1909. Entre aquestes càtedres hi havia la de química inorgànica i orgànica, a la qual Fabra pensava presentar-se, ja que era «l'únic camí per a tornar a Barcelona». He seguit el rastre d'aquest concurs, però no he trobat cap indici que Fabra decidís finalment presentar-se a aquesta plaça.

La correspondència de Fabra ens permet conèixer molt poc alguna altra de les seves activitats a l'Escola, a part del fet que en un parell d'ocasions deixa caure algun comentari general respecte al notable treball organitzatiu que suposava la posada en marxa del nou centre. El 9 de novembre de 1902 Fabra escrivia a Casas-Carbó i li explicava que estava escrivint un llibre de química (en castellà!) per als alumnes de l'Escola, que després podria traduir al català, perquè formés part de la biblioteca que tots dos estaven projectant.

En les seves converses mantingudes amb Francesc Pujols el 1941, de les quals ja hem parlat, Fabra esmentava les relacions amb els seus alumnes, i com discorrien les seves classes:

En tant que professor, mai no vaig tenir obstacles ni malsdecap. Els alumnes em respectaven i àdhuc penso que m'estimaven, potser perquè no vaig comportar-me mai com un mestre infatuat i distant, sinó com un amic. Preparava les lliçons tan bé com sabia per tal d'expressar-les ordenadament i clara. I això, a la llarga, es veu i compta. La classificació dels temes i llur divisió racional és un dels principals aspectes en l'estudi de les demostracions científiques. La prova que els meus alumnes em portaven afecte van donar-me en un article, escrit per un d'ells en nom de tots els altres, que fou llegit en un acte d'homenatge que els catalans van tributar-me l'any 1907, a Barcelona.

No sé si Fabra confon aquest acte de reconeixement de 1907 (any en què, per cert, Fabra no era a Barcelona) amb el que els alumnes li van retre mitjançant un article publicat a *Dyna*, la revista de l'Associació d'Enginyers Industrials de Bilbao, al novembre de 1928,⁵⁵ amb motiu de l'homenatge que estava promouent un grup d'escriptors a Barcelona, en ocasió del seixanta aniversari de Fabra. L'article, de to una mica jocós, però molt respectuós i afectiu, va signat per «UN ÁTOMO»:

Bladé (i de Fabra) només pot explicar-se per la forta influència social del clericalisme a Bilbao. Més de cinquanta anys més tard, jo (també republicà i lliurepensador) vaig passar quatre cursos complets estudiant a l'Escola d'Enginyers Industrials de Bilbao (1959-1963), i puc assegurar que aquest ambient clerical era encara fortament perceptible.

54. *Epistolari*, p. 136.

55. «Don Pompeyo Fabra», *Dyna*, núm. 35 (novembre 1928), p. 48-49.

¿Os acordáis de don Pompeyo Fabra? Habíamos terminado el preparatorio de la carrera. Estábamos ya dentro de la Escuela de Ingenieros.

La Aritmética, el Álgebra, la Geometría, la Trigonometría, eran de nuestro dominio... relativo. Nos hallábamos empachados de tanta matemática. Deseábamos estudiar asignaturas de otro rumbo. ¡La Química! ¡A todos les gustaba la Química! ¡Las prácticas de laboratorio! ¡El blusón que por primera vez vestíamos con orgullo, para que nos vieran con uniforme tan científico los del preparatorio!... Todos estos recuerdos de días de juventud, tan lejos ya de nosotros, se confunden, se mezclan, con la figura del que fue nuestro querido y admirado profesor, don Pompeyo Fabra.

El ilustre maestro, de condiciones pedagógicas inigualables, con toda sencillez, claridad, orden y amenidad en sus explicaciones, despojaba de dificultades los senderos fríos y abstractos de los principios de la química, consiguiendo con su admirable método que conociéramos familiarmente todos los cuerpos. [...] Sus antiguos alumnos nos asociamos de todo corazón a tan merecido homenaje que se ofrece a quien con sus explicaciones, un día y otro día, consiguió que la fórmula del ácido sulfúrico sea para nosotros inolvidable.

Com ja he dit, a més d'explicar química en la seva càtedra, Fabra participava com a membre dels tribunals d'ingrés, especialment en les assignatures de matemàtiques, de la docència de la qual tenia una antiga i extensa experiència des de la seva època com a professor d'acadèmia, a Barcelona. Sempre s'ha dit que Fabra tenia un gran interès per les matemàtiques, i que precisament les matemàtiques el van ajudar a configurar les seves estructures mentals, que tan bé va saber aplicar a l'estructuració de la llengua. Escodrintyant aquí i allà el rastre deixat per Fabra, he trobat en un article d'Artur Bladé⁵⁶ la seva valoració de les matemàtiques:

Amb les matemàtiques em passava una cosa... No m'agradaven, però m'interessaven. Considerava que les matemàtiques eren un estudi que obligava a fer un esforç i a superar-se constantment, una mena de *Gimnàstica mental*. Després he vist que ha estat aquesta la meua manera de considerar moltes coses. Adhuc l'excursionisme...

Deixo els comentaris, o les conclusions, per a lingüistes i estructuralistes.⁵⁷

56. Artur BLADÉ, «Contribució a la biografia de mestre Fabra», *La Nostra Revista*, núm. 66 (1953), p. 45-48. Aquesta publicació mensual, editada a Mèxic, era dirigida per Avel·lí Artís. L'article de Bladé era el primer d'una sèrie, que anys després donaria lloc al llibre del mateix títol (1965) que ja hem esmentat.

57. En un article de Ton Sales, del qual es parla més endavant, s'estudia —crec que per primera vegada— de quina manera concreta interactuen els coneixements i els mètodes adquirits per Fabra en el transcurs de la carrera d'enginyeria industrial amb les seves propostes en el camp de la lingüística. És particularment suggestiva (i original) la seva teoria sobre el creixement en paral·lel i per retroalimentació de la llengua i de l'enginyeria.

Don Pompeyo Fabra

Don Pompeyo Fabra, ingeniero industrial, ilustre filólogo, que va a ser objeto de un homenaje, por su labor al frente del Instituto de Estudios Catalanes

¿Os acordáis de don Pompeyo Fabra? Hemos terminado el preparatorio de la carrera. Estábamos ya, dentro de la Escuela de Ingenieros.

La Aritmética, el Álgebra, la Geometría, la Trigonometría, eran de nuestro dominio..... relativo. Nos hallábamos empachados de tanta matemática. Deseábamos estudiar asignaturas de otro rumbo. ¡¡La Química!..... ¡¡A todos les gustaba la Química!..... ¡¡Las prácticas de laboratorio!..... ¡¡El blusón que por primera vez vestíamos con orgullo, para que nos vieran con uniforme tan científico, los del preparatorio!..... Todos estos recuerdos de días de juventud, tan lejos ya de nosotros, se confunden, se mezclan, con la figura del que fué nuestro querido y admirado profesor, don Pompeyo Fabra.

El ilustre maestro, de condiciones pedagógicas inigualables, con toda sencillez, claridad, orden y amenidad en sus explicaciones, despojaba de dificultades los senderos fríos y abstractos de los principios de la química, consiguiendo con su admirable método, que conociéramos familiarmente todos los cuerpos..... desde el sencillo metano, hasta el ácido ortoamidofenilpropiónico.....

Don Pompeyo Fabra ganó por oposición la cátedra de profesor de Química General de la Escuela de Ingenieros Industriales de Bilbao el año 1902, y continuó desempeñando el cargo hasta el año 1913, en que fué llamado por Prat de la Riva, para encargarle de la alta dirección de la Sección Filológica del Instituto de Estudios Catalanes. ¡¡Y pensar que el cultísimo profesor de química, explicaba con tal autoridad y conocimiento una Ciencia a la que se había dedicado, digamos, transitoriamente!.....

Las aficiones de don Pompeyo, eran otras. Sus estudios

filológicos y gramaticales implicaban verdadera autoridad. A los 15 años había compuesto una gramática de la lengua catalana, que la publicó a los 20 años.

Como premio al intenso trabajo desarrollado por el señor Fabra, al frente del Instituto de Estudios Catalanes, para dotar a Cataluña de un instrumento lingüístico, que redimiera a la lengua catalana de neologismos y deformaciones; se ha promovido por un grupo de escritores de la mayor solvencia intelectual, la organización de un homenaje, al ilustre filólogo al cumplir los sesenta años de edad.

Sus antiguos alumnos nos asociamos de todo corazón a tan merecido homenaje que se ofrece, al que con sus explicaciones, un día y otro día, consiguió que la fórmula del ácido sulfúrico, sea para nosotros inolvidable. «Podrán ustedes —nos decía— olvidar la fórmula del ácido clorhídrico, del alcohol y hasta del agua..... pero yo les aseguro que cuando no les quede ni un rastro de conocimiento de química, perdurará en sus memorias la fórmula $SO_4 H_2$.»

UN ATOMO.

Crónica de la Agrupación

Movimiento de socios

Ha ingresado en nuestra Agrupación, el ingeniero industrial don Dimas Menéndez. Como miembro asociado, ha sido inscripto don Jesús Heredia Santiago.

Anuario de la Asociación Nacional de Ingenieros Industriales

A fin de que el referido Anuario próximo a editarse, sea de lo más completo posible y con mayor número de referencias, se ruega a todos los asociados de nuestra Agrupación, no dejen de entregar las fichas repartidas, a la mayor brevedad una vez cumplimentadas.

Reunión de la Junta Superior de la Asociación Nacional de Ingenieros Industriales en Bilbao

Conforme al acuerdo tomado por la Junta Superior de celebrar sus reuniones periódicamente en cada Agrupación, se celebró la última reunión de dicha Junta, el día 3 de noviembre último en Barcelona, y para el día 7 de diciembre, a las diez y media de la mañana, está convocada a nueva reunión en los locales de nuestra Agrupación. Celebramos el acuerdo tomado por la Junta Superior, pues con la nueva práctica, estarán las Agrupaciones más en contacto con la Junta Superior, y será beneficioso para la clase.

Junta extraordinaria de la Asociación Nacional de Ingenieros Industriales

Se celebrará en Madrid, en el local de la Asociación, el día 15 de diciembre, para tratar de la reforma de los Estatutos de la Junta Superior, y de otros asuntos de interés para la clase.

FIGURA 8. Article d'homenatge a Pompeu Fabra dels seus antics alumnes de l'Escola d'Enginyers de Bilbao.

FONT: «Don Pompeyo Fabra», Dyna (novembre 1982), p. 48-49.

7. FABRA, PROFESSOR DE L'ESCOLA D'ARTS I OFICIS. L'ESCOLA DE CAPATASSOS

Molt menys conegut pels biògrafs de Fabra —o si més no, ben poc destacat— és el fet que Fabra hagués estat també professor de l'Escola d'Arts i Oficis de Bilbao,⁵⁸ concretament d'una de les seves seccions, l'Escola de Capatassos, creada el mateix any 1902 de la seva arribada a Bilbao. Un dels més prestigiosos dels seus biògrafs, Josep Miracle,⁵⁹ ho esmenta gairebé de passada i de forma ben imprecisa:

I un dia va trobar el que li convenia: una altra càtedra. Una càtedra a l'Escola d'Arts i Oficis de Bilbao, una càtedra relacionada amb els minerals, però el títol exacte de la qual ja no recordà el Mestre el dia que em va fer l'honor d'unes tan íntimes confidències.

Bladé, a la «Contribució» que ja he esmentat, tampoc no és gaire clar, ja que posa en boca de Fabra el record que «devia fer dos o tres anys que hi professava [a Bilbao] quan vaig llegir que hi havia vacant una classe de química a l'escola d'Arts i Oficis que depenia del col·legi de Deusto, pagat i regit, com és sabut, pels jesuïtes».⁶⁰ Fabra explicava, en aquest mateix escrit, com va ser el seu accés a aquesta plaça, i la sorpresa agradable que va tenir en ser-la-hi atorgada, tot i que eren conegudes les seves idees:

Com que es tractava d'una classe compatible amb l'horari que jo tenia a l'Escola d'enginyers, vaig voler provar sort i em vaig presentar al concurs en competència amb un xicot basc que feia ostentació de catolicisme i es gloriejava de les seves influències. No devia anar, però, prou ben preparat ja que, amb gran sorpresa meva, em van donar la càtedra. Després vaig saber que els jesuïtes, tot i conèixer els meus antecedents i les meves dèries, em tenien, com a professor, en bon concepte. Tots els membres del tribunal, sense excepció, van votar a favor meu. I es que ells volien un químic, simplement, un home preparat i, en aquest sentit, els vaig semblar millor que el meu contrincant. Els jesuïtes ja ho tenen, de vegades, això...

Al marge d'aquests testimonis, he pogut trobar una pista millor a la correspondència de Fabra, que m'ha conduït a poder determinar quina va ser exactament la plaça ocupada per Fabra com a complement a la càtedra d'enginyers. A la carta enviada a Casas-Carbó el 16 de desembre de 1907, Fabra li explicava que acceptaria anar a Barcelona per formar part d'un tribunal en el concurs convocat per l'Institut d'Estudis Catalans (si el convidessin) i fins i tot a professar un

58. Altres dels seus companys de l'Escola d'Enginyers, Galí, Oliveras i Prat, eren també professors d'aquesta escola.

59. Josep MIRACLE, *Pompeu Fabra*, 1968, p. 430.

60. Aquesta afirmació de Fabra no és exacta. L'Escola d'Arts i Oficis depenia d'una junta directiva, integrada a parts iguals per representants de l'Ajuntament i de la Diputació. Una altra cosa és que aquestes institucions estiguessin fortament influïdes pels jesuïtes, fet que a Bilbao ha estat constant.

curs de gramàtica romànica, però que hauria de sol·licitar una llicència més o menys llarga, i afrontar una sèrie de despeses, entre les quals «haver de pagar el substitut en l'Escola de Capatassos». I aquesta ha estat la pista que he seguit.⁶¹

En el número de l'1 de març de 1902 de la *Revista Minera, Metalúrgica y de Ingeniería*, sota el títol «La escuela de capataces de Bilbao» (p. 104), apareixia la notícia que s'havia reunit la comissió que entenia en el projecte de creació d'una escola que fos intermèdia entre la d'Arts i Oficis i la d'Enginyers Industrials. La comissió estava formada a parts iguals per representants de l'Ajuntament i de la Diputació. S'havia constituït una ponència per elaborar el reglament de la nova escola, i s'havien iniciat les gestions «per merèixer l'aprovació del ministeri d'Instrucció pública». La mateixa revista, en el número de l'1 de novembre de 1902, explicava que a partir del 15 de novembre començarien les classes de l'Escola de Capatassos d'indústries que patrocinaven la Diputació i l'Ajuntament. Els ensenyaments comprendrien quatre especialitats: mecànics, electricistes, constructors d'obres i metal·lurgistes. Hi hauria un examen d'ingrés, i després els estudis d'aplicació durarien dos anys per a cadascuna de les especialitats. Amb la introducció en el programa d'estudis de l'assignatura d'explotació de mines, l'Escola també podria concedir el títol de capatàs de mines, reconegut oficialment.⁶² Els estudis van començar, com havia passat amb l'Escola d'Enginyers, «com a institució mixta d'escola lliure i d'escola oficial». L'Escola de Capatassos era una subsecció de la d'Arts i Oficis.

Existeix un estudi monogràfic sobre els ensenyaments a l'Escola de Capatassos de Mines de Bilbao,⁶³ però que no inclou quadres amb la totalitat del professorat, de manera que no s'hi esmenta Pompeu Fabra. Però, gràcies a unes indicacions que amablement m'han proporcionat,⁶⁴ he pogut trobar les memòries anuals impreses de l'Escola d'Arts i Oficis i de Capatassos de Bilbao, en què apareix esmentat Fabra entre el professorat. A la corresponent al curs 1904-1905 apareix la notícia que a la reunió celebrada per la Junta Directiva l'1 de juliol

61. Per cert, els editors de l'epistolari de Fabra es pensen que «Escola de Capatassos» és una «al·lusió irònica de l'Escola d'Enginyers de Bilbao» (*Epistolari*, p. 131, n. 5).

62. Així es va fer, i per decret del 13 de desembre de 1913 naixia, amb caràcter oficial, l'Escola de Capatassos de Mines i Fàbriques Siderúrgiques, que ha anat evolucionant fins a convertir-se en l'Escola Universitària d'Enginyeria de Mines i Obres Públiques de Bilbao, que el 2013 va commemorar solemnement el centenari de la seva fundació. Amb aquest motiu l'Escola va editar un llibre commemoratiu, titulat *Del hierro al titanio*, la part històrica del qual ha estat redactada per les professores Inés Pellón i Ana M. de Luis.

63. Inés PELLÓN i Ana M. DE LUIS, «Enseñanza en ciencias y técnicas en las escuelas de capataces de minas. Caso de la de Bilbao», *Llull*, vol. 36, núm. 77 (2013), p. 35-65.

64. El professor Paulí Dávila Balsera, director del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat del País Basc, m'ha proporcionat informació i la manera d'accedir electrònicament a aquestes memòries buscades. Dávila és també autor, entre altres treballs, d'un article que he examinat amb profit, «Las escuelas de artes y oficios en el País Vasco, 1879-1929», *Historia de la Educación*, núm. 18 (1999), p. 191-215. Més tard he rebut d'Aingeru Zabala (Arxiu de la Diputació Foral de Biscaia) les memòries completes de l'Escola d'Arts i Oficis, en les quals a partir de 1905 apareix Pompeu Fabra, inclòs en el quadre d'horaris del professorat de la Secció de Capatassos.

Escuela Especial de Ingenieros Industriales de Bilbao

Hoja de servicios del Profesor D. Pompeyo Fabra Poch

Naturaleza Carretera
 Fecha de nacimiento 16 Febrero 1858
 Titulo profesional Ingeniero Industrial quimico
 Honores y distinciones

USA	MES	AÑO	DESCRIPCION
14	Febr	1902	Sei nombrado Profesor auxiliar, por oposicion a la plaza de Profesor general, con el sueldo de 5000 pesetas anuales.
1	Març	1902	Dono pasesion de un cargo.
31	Octub	1902	Sei nombrado Vocal del Tribunal de oposicion para la pasesion de la plaza de Profesor auxiliar de Ingenieros quimicos 1º y 2º curso. Distinguido general y Carabuzas.
30	Febr	1905	Sei nombrado Vocal del Tribunal de oposicion para la pasesion de la plaza de Profesor auxiliar de Quimica general y Carabuzas quimico.
18	Març	1905	Sei nombrado Vocal del Tribunal de oposicion para la pasesion de la plaza de Profesor auxiliar de Quimica general y Carabuzas quimico.
8	Octub	1905	Sei cargo en un caso de las Cajas de Pensiones y Retiro, de trabajo de Profesor auxiliar de Quimica general y Carabuzas quimico por obtener la justificacion de 1000 pesetas anuales.
1	Octub	1905	Sei fue concedida una licencia de 1 mes, por asuntos propios.
10	-	1905	Empeso a disfrutar de la licencia.
10	Nov	1905	Sei cargo nuevamente de las clases.
1	Nov	1905	Empeso a disfrutar del 1º quinquenio. Sueldo 5500 pesetas anuales.
28	Octub	1905	Sei cargo por licencia de 10 dias, a la clase de Profesor auxiliar de Ingenieros quimicos 1º y 2º curso, por obtener la justificacion de 1000 pesetas anuales.
18	May	1906	Sei cargo de Profesor de las clases de las Cajas de Pensiones y Retiro.
26	May	1906	Sei cargo de Profesor de las clases de las Cajas de Pensiones y Retiro.
10	Sept	1907	Sei cargo de Profesor en un caso de las Cajas de Pensiones y Retiro.
1	Octub	1907	Empeso a disfrutar de un cargo de Profesor de las Cajas de Pensiones y Retiro.
1	Nov	1908	Empeso a disfrutar del 2º quinquenio. Sueldo 6000 pesetas.

FIGURA 9. Full de serveis de Fabra com a professor de l'Escola d'Enginyers de Bilbao, 1902-1912.
 FONT: Arxiu de l'Escola Tècnica Superior d'Enginyers Industrials de Bilbao.

306

de 1905 s'havia nomenat Pompeu Fabra professor de metal·lúrgia general i del ferro, assignatura del quart i últim any dels estudis d'aplicació de la Secció de Capatassos. Gràcies a aquesta dada he pogut esvaïr la imprecisió dels records de Fabra i establir exactament la data del seu ingrés com a professor a l'Escola de Capatassos. També és molt interessant per a nosaltres la memòria corresponent al curs de 1910 a 1911, ja que s'hi explicava que per donar validesa oficial als títols de capatassos de mines de Bilbao s'havien hagut de nomenar dos professors que fossin enginyers de mines, amb la qual cosa s'havia hagut de fer un cert moviment entre les assignatures de què s'ocupaven els professors existents. Aquests canvis van afectar Pompeu Fabra:

Este cambio consistía en que el señor Valle debía encargarse de la clase de Metalurgia, que sería común para los capataces de Minas y Metalurgistas, y el profesor de Metalurgia D. Pompeyo Fabra pasaba a explicar la clase de Mecánica y Construcción, que era una de las asignaturas de segundo año de la especialidad de Minas.

Ara sí que ja sabem com es deien les assignatures que va professar Fabra en aquesta Escola, de les quals no es recordava el mestre quan parlava amb Miracle, uns quants anys més tard.

8. LA VIDA DE FABRA A BILBAO

Fabra es va casar amb Dolors Mestre i Climent a Barcelona el 4 de setembre de 1902, i gairebé immediatament el matrimoni va anar a viure a Bilbao. En aquesta ciutat van néixer les seves filles, Carola (el 1904), Teresa (el 1908) i Dolors (el 1912).

Sabem algunes coses —segurament, no les suficients— sobre la seva vida quotidiana a Bilbao, començant per la ubicació dels seus domicilis successius, que podem conèixer gràcies a les seves cartes.⁶⁵ Miracle diu que Fabra hi va conèixer moltes persones i hi va fer amistats, que s'hi va aclimatar bé, i que «va entendre que la manera més simple de viure en un país altre que el propi és assajar de fer com fan els qui hi han nascut». De la mateixa manera, els records de Fabra que ens ha transmès Bladé —trets de les converses mantingudes gairebé quaranta anys després de l'arribada de Fabra a Bilbao— presenten una visió plàcida i integrada de la seva estada en aquesta població:

Els meus treballs de professor, entre classes, preparació de les lliçons i pràctiques de laboratori no em prenién més de vint hores a la setmana, de manera que em quedava temps de sobres per a estudiar a casa, per a escriure articles i per a fer excursions per la rodalia. Els afores de Bilbao, en la zona de mines, són bellíssims... en el seu gènere. Fins i tot vaig tenir temps per aprendre a jugar a la pilota amb pala. Las meves amistats amb gent del país foren tardanes, potser perquè els bilbains són encara més retrets que nosaltres.

Però aquestes afirmacions queden contradites —o si més no, molt matisades— pel que el mateix Fabra li deia a Lluís Duran i Ventosa en la seva carta del 15 d'abril de 1906,⁶⁶ quan intentava justificar el seu retard a contestar-li:

65. Primer van viure al carrer de la Perla, 3 (pel que ara sembla, carrer inexistent), després al carrer de los Heros, 1, més tard a Espartero, 14, després a l'Alameda de San Mamés, 34, i finalment al carrer de Santa Clara, situat a la zona de Begoña (annexionada a Bilbao el 1925), sobre un dels turons que circumden Bilbao.

66. Es troba a les p. 116-117 del tom 8 (*Epistolari*) de les seves obres completes, citat en una nota anterior. Per cert, el que Fabra li explica a Duran i Ventosa en aquesta carta (el seu distanciament respecte als *biscaitarres*, és a dir, als nacionalistes bascos), reforça la pertinència d'una altra de les preguntes que es va fer Jordi Ginebra en la seva conferència «Què ens queda per saber i per estudiar de Pompeu Fabra?»: per què Fabra no es va interessar per l'eusquera? Jo crec que la carta sencera de Fabra reflecteix molt bé la seva opinió negativa sobre les reivindicacions i actituds dels *biscaitarres*, carregades de supremacisme i fins i tot de racisme. Per la meua banda, jo tinc una resposta plausible addicional, tot i que també insuficientment documentada: les reivindicacions nacionalistes basques estaven tan fortament impregnades de clericalisme que no podien sinó fer-se poc simpàtiques als ulls d'un republicà lliurepensador (i que, d'altra banda, prou en tenia a ocupar-se de la lingüística catalana). És cert que en el catalanisme sempre hi ha hagut una notable component clerical, però no ha estat tan dominant com al nacionalisme basc.

En primer lloc, en l'isolament en què visc (la família, la catedra, la *ceba*), no freqüento cap centre basc, no conec cap biscaitarra, no llegeixo llurs publicacions; així, no conec el llur programa (si es que n tenen un de ben definit) i menys la llur opinió *oficial* sobre l problema català (que, dit siga entre parentesi, me sembla que no ls preocupa pas gaire). [...] Una creencia meva: la gent d'aquí, malgrat las apariències es més semblant a la castellana que no pas nosaltres. Amor, simpatia als catalans? No la sé veure. Accidentalment simpaties potser sí: quan fem enrabiari als castellans.

Se sap que amb el temps els records s'esvaeixen i es deformen, se solen embellir els esdeveniments realment ocorreguts, i també s'alteren les sensacions i els estats d'ànim. Per això he seguit rastrejant, en la documentació de l'època, les empremtes deixades per Fabra, en particular la correspondència que es conserva, per relativitzar o equilibrar les sensacions que transmet aquesta memòria erosionada pel transcurs del temps.

Al gener de 1908 Fabra expressava de nou el seu estat d'ànim general i els seus desitjos de retornar com més aviat millor a Barcelona, en una carta adreçada a Pere Coromines, que forma part de l'*Epistolari* citat (l'èmfasi és meu):

En efecte, me convindria la plaça que m'indiqueu. No us podeu afigurar quant desitjo tornar a Barcelona, no solament perquè enyoro molt tot això i *Bilbao em cau a sobre*, sinó perquè tinc consciència del treball que deixo de fer estant absent de Catalunya.

Vós heu pensat en *el pobre desterrat*, i prometeu treballar de fort i de ferm la meua candidatura. Cregueu que us ho regracio ben cordialment.

Els editors d'aquest volum de les cartes de Fabra —Jordi Manent i Jordi Mir— assenyalen en nota a peu de pàgina que probablement la plaça a la qual es referia Fabra al començament de la seva carta era la de química que es volia cobrir el gener de 1909 a l'Escola de Barcelona, però les dates no quadren.⁶⁷

Els seus sentiments dominants durant el decenni de Bilbao —en això estan d'acord tots els qui ho van tractar— van ser, doncs, l'enyorança i el desig de tornar com més aviat millor a Barcelona, per participar en el que per sobre de tot era la seva veritable vocació, la vertebració normativa de la llengua catalana. És cert que des del punt de vista del seu programa personal, els deu anys bilbaïns van ser dels més fecunds de Fabra. Aquí va acabar de redactar el seu *Tractat d'ortografia catalana*, publicat el 1904, va escriure el *Silabari català* (1906), les *Qüestions d'ortografia catalana* (1906), la *Gramàtica de la llengua catalana* (publicada el 1912), segurament va elaborar la part fonamental de les *Normes ortogràfiques* que va

67. No seria fins al desembre de 1908 quan apareixeria a la *Gaceta* l'anunci que anaven a crear-se diverses càtedres a l'Escola d'Enginyers de Barcelona. La convocatòria de la càtedra de química es va publicar el 2 de març de 1909, o sigui un any més tard de la data de la carta. Crec simplement, com els editors diuen en una altra nota, que en aquesta carta Fabra només es refereix a la seva candidatura per a ser elegit membre del llavors recentment creat Institut d'Estudis Catalans.

publicar l'Institut d'Estudis Catalans l'any següent de la seva tornada a Barcelona (1913), i des del 23 de novembre de 1906 va publicar tots els dijous a *El Poble Català* una secció fixa, les seves «Qüestions gramaticals».

Fabra es va relacionar amb força persones durant aquests anys, i no només amb els seus companys professors de l'Escola. Va tenir un cert tracte amb Miguel de Unamuno —d'això en parlaré específicament una mica més endavant— però molt més amb l'antropòleg i botànic Telesforo de Aranzadi, cosí d'Unamuno, en unes curioses i mogudes excursions que resultarien famoses i accidentades.⁶⁸ Fabra explicaria anys després a Miracle que aquestes sortides, «poques vegades atrets per la puresa de la llengua o per la bellesa del paisatge, eren quasi totes amb finalitats concretament gastronòmiques».

Quant al meu rastreig per la premsa bilbaïna en recerca de traços de Fabra en l'aspecte tècnic, només he trobat la notícia que va formar part com a químic del «jurat encarregat d'estudiar i dictaminar sobre el projecte de filtració i esterilització de les aigües que abasteixen Bilbao».⁶⁹

En resum, tot i que el cor i el cervell de Fabra no es van moure de Barcelona entre 1902 i 1912, va deixar a Bilbao una certa empremta intel·lectual i humana, respectada i estimada pels seus conciutadans.

9. EXCURS. LES RELACIONS ENTRE POMPEU FABRA I MIGUEL DE UNAMUNO

Es tracta d'un assumpte ben controvertit. Si un explora a la xarxa, el primer que apareixen són les webs antifabrianes, en què s'atribueix a Unamuno la següent opinió sobre Fabra: «¿Pompeu Fabra? Un mal aprendiz de filólogo que ha fabricado una lengua bombardada inundándola de galicismos». No hi ha cap referència a on es troba aquesta afirmació. Altres antifabrians assenyalen que aquesta opinió d'Unamuno figura en la seva obra *La dignidad humana*,⁷⁰ precisant que el basc qualifica Fabra de «mediocre aficionado». Doncs bé, jo he examinat detingudament aquesta obra unamuniana, i fins i tot els set volums dels seus *Ensayos* i els setze toms de les seves *Obras completas*, i he trobat tan sols un esment a Fabra, del qual parlaré més endavant (el seu discurs a les Corts Constituents de la República espanyola). Ni rastre d'aquestes opinions despectives de les quals es parla tan infundadament.

Segons algun dels seus biògrafs més prestigiosos, Fabra i Unamuno van mantenir una relació educada i mútuament respectuosa. Artur Bladé⁷¹

68. «En estas excursiones participaban los elementos más dispares, encontrándose en ellos representantes de todo el espectro social del Bilbao de fines de siglo: Adolfo y Teófilo Guiard, Miguel de Unamuno, Darío de Regoyos, el filólogo catalán Pompeyo Fabra, etc.». Vegeu Àngel GOICOECHEA, «Telesforo de Aranzadi. Vida y obra», *Munibe*, suplement núm. 5 (1985), p. 51.

69. *Nomenclátor del Excmo. Ayuntamiento de la ilustre villa de Bilbao*, any 1912, p. 18.

70. Aquest assaig d'Unamuno fou publicat per primera vegada a la *Revista Social de Barcelona* al gener de 1896, molts anys abans que Unamuno sabés qui era Fabra.

71. Artur BLADÉ (1965), p. 76-77.

explica que segons Fabra ambdós es van conèixer personalment el 1906, a Barcelona, en un trajecte en tramvia. Explicava Fabra:

Vam enraonar durant tot el trajecte. Tenia idees completament equivocades del nostre problema, ens atribuïa intencions inconfessables i creia que el moviment lingüístic català era una maniobra política per fer la guitzà.

A partir d'aquest any van coincidir a la tertúlia del cafè Lion d'Or, de Bilbao, de la qual Fabra recordava:

La màxima atracció d'aquest cafè era la penya on el senyor Unamuno pontificava. Ell tenia sempre la paraula. De vagades arribava a la suprema concessió de demanar el meu parer sobre algun tema lingüístic o pedagògic. De manera que, fins a un cert punt, jo podria parlar de la meua amistat amb don Miguel. I dic fins a cert punt, perquè no recordo haver-hi contribuït amb res. Amb ell, el diàleg era impossible. De les nostres converses, més ben dit, els seus monòlegs, vaig deduir que era inútil tota forma d'amistat amb ell, perquè anava a la seva sense escoltar ningú.

La tertúlia del cafè Lion d'Or, llavors molt influent a la capital bilbaïna,⁷² havia estat fundada pel doctor Enrique Areilza,⁷³ però després va ser dirigida per Pedro Eguillor (o Eguilleor), de qui Fabra va fer una pintoresca semblança a les converses recollides per Bladé. A aquesta tertúlia al·ludeix Unamuno en una carta que va enviar a Eduardo Marquina el 5 d'octubre de 1908, on li explicava al seu corresponsal que a la seva tertúlia parlava freqüentment de coses catalanes, amb Fabra i amb Jaume Brossa.⁷⁴

Que jo sàpiga, l'únic esment d'Unamuno a Fabra que està documentat de manera fefaent és el que va fer en el seu discurs a les Corts Constituents de la República espanyola el 18 de setembre de 1931.⁷⁵ Unamuno havia presentat una esmena a l'article 4t de la Constitució republicana,⁷⁶ en la qual entre altres coses proposava substituir «el castellano es el idioma oficial de la República» per «el español es el idioma oficial de la República». El castellà —deia Unamuno— és una llengua feta, i «l'espanyol és una llengua que

72. Encara que no tant com ho seria anys més tard, després de la marxa de Fabra, quan va esdevenir un altaveu de l'antinacionalisme basc i del feixisme hispà (Rafael Sánchez Mazas, José Félix de Lequerica, Pedro Mourlane Michelena...). La significació política d'aquesta tertúlia ha estat analitzada per Josu Erkoreka en l'article «Pedro Eguillor. ¿Un bilbaíno precursor del fascismo?», disponible en línia a <<https://josuerkoreka.com/2009/08/17/pedro-eguillor-%C2%BFun-bilbaino-precursor-del-fascismo-1/>> (consulta: 23 octubre 2018).

73. Pare de José María de Areilza, enginyer industrial que fou després primer alcalde franquista de Bilbao (1937) i ministre d'Afers Exteriors amb la monarquia restaurada el 1975.

74. J. Ignacio TELLECHEA IDÍGORAS, «Miguel de Unamuno y Eduardo Marquina. Epistolario (1903-1910)», *Cuadernos de la Cátedra Miguel de Unamuno*, núm. 31 (1996), p. 139-181.

75. *Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes*, núm. 41 (18 setembre 1931), p. 1015-1020.

76. Encara que l'esmena va ser aprovada, en el text de l'article 4t es va mantenir *castellano* en comptes de *español*.

estem fent». Es tractava de «rehacer el castellano haciéndolo español», i aquesta tasca s'havia de fer amb el concurs de les altres llengües parlades a la República espanyola. En el seu extens discurs, Unamuno recitava poemes de Curros Enríquez i de Rosalía de Castro (en gallec), de Joan Maragall (en català). Doncs bé, és en aquest sonat discurs on va aparèixer aquesta frase elogiosa d'Unamuno cap a Fabra:

Hoy, afortunadamente, está encargado de esta obra de renovación del catalán un hombre de una gran competencia y, sobre todo, de una exquisita probidad intelectual y de una honradez científica como las de Pompeyo Fabra.

He deixat per al final la versió consagrada de les relacions entre Fabra i Unamuno, les afirmacions que fa Josep Pla, que en els seus *homenots* va relatar en dues ocasions —que jo sàpiga— unes escenes en què apareixen junts Unamuno i Fabra.⁷⁷ En el primer dels *homenots*, el dedicat íntegrament a Fabra, Pla qualifica Fabra com «el català més important del nostre temps, perquè és l'únic ciutadà d'aquest país, en aquesta època, que, havent-se proposat d'obtenir una determinada finalitat pública i general, ho aconseguí d'una manera explícita i indiscutible», frase que ha fet fortuna. És en aquesta obra en què Pla posa en boca d'Unamuno una anècdota que va passar durant una visita que ell i Fabra van fer al noviciat dels jesuïtes a Loiola. El desenllaç de la curiosa situació creada per uns aguts comentaris de Fabra revelarien, segons Pla, l'admiració del pensador basc cap a l'humor i la ironia de Fabra. Per la meua banda, he de dir que durant molt de temps he examinat minuciosament les obres completes i tots els altres estudis que sobre Unamuno han caigut a les meves mans, i no he trobat cap menció de l'episodi, i ni tan sols de l'excursió a Loiola. La meua desconfiança respecte a la validesa d'aquesta font s'ha incrementat en conèixer l'opinió que té Miracle⁷⁸ de l'*homenot* dedicat a Fabra:

Al meu entendre, el *Pompeu Fabra* de Josep Pla deu ser l'esforç més considerable que deu haver fet el famós escriptor empordanès per a omplir el major nombre possible de pàgines amb el menor nombre possible de coses interessants a dir.

Però és en el segon dels *homenots* citats, el dedicat a l'editor Josep M. Cruzet, en el qual apareixen, en boca d'Unamuno, uns elogis que ja estan consagrats per la llegenda. Segons Pla, durant un passeig que va fer amb el pensador basc pel jardí del Luxemburg parisenc, Unamuno li va dir que «quan anava a Barcelona, l'única persona amb qui m'entenia parlant en castellà era Pompeu Fabra», i també que «en el nostre país no he conegut ningú que dominés el francès i l'anglès com Fabra els dominava». Llavors —sem-

77. Es troben als volums 11 i 16 de les seves *Obres completes* («Pompeu Fabra», a *Homenots. Primera sèrie*, Barcelona, Destino, 1969, p. 61-98, i «Josep M. Cruzet, editor», a *Homenots. Segona sèrie*, Barcelona, Destino, 1970, p. 561-596).

78. Josep MIRACLE (1968), p. 26-27.

pre segons Pla— l'escriptor empordanès li va dir a Unamuno que si Fabra coneixia bé aquestes llengües (el castellà, l'anglès, el francès) era perquè primer coneixia molt bé la llengua pròpia, el català, explicació que Unamuno va aprovar.

Una escena perfecta i uns arguments ben travats, però... és imaginable una escena en la qual Josep Pla parla i Unamuno escolta? Tots els seus contemporanis (inclosos Fabra i el mateix Josep Pla)⁷⁹ van afirmar que Unamuno no dialogava, sinó que pontificava (potser només dialogava autènticament en la correspondència que mantenia amb altres persones). És versemblant que un xitxarel·lo trenta-tres anys més jove que l'ensuperbit Unamuno pogués endossar-li llargues parrafades que el basc encaixava en respectuós silenci? He arribat a pensar que aquestes converses de Pla amb Unamuno podrien haver estat inventades per l'escriptor empordanès.

Per confirmar —o rebutjar— la meua desconfiança envers el relat de Pla, he examinat de nou les obres completes d'Unamuno, aquest cop buscant esments a Josep Pla, però no n'he trobat ni un de sol. Com que les «obres completes» no solen ser mai completes, també he explorat els *Cuadernos de la Cátedra Miguel de Unamuno*, fundats el 1948 per la Universitat de Salamanca, que estan digitalitzats a la xarxa, i tampoc no he trobat cap al·lusió a Josep Pla. De manera que he dirigit les meves indagacions cap a altres autors que han estudiat especialment el període de l'exili parisenc d'Unamuno durant la dictadura de Primo de Rivera (1924-1925), començant pels treballs de Carlos Esplá, de Corpus Barga, de Valentín del Arco, de Manuel María Urrutia, de Jean-Claude Rabaté i d'altres.⁸⁰ En algunes d'aquestes obres, i en alguna altra, he trobat testimonis fiables que Unamuno i Pla es coneixien, així com de l'assistència de l'empordanès a les famoses tertúlies del cafè La Rotonde de Montparnasse⁸¹ que durant aquells anys solien presidir Unamu-

79. «[Unamuno] era molt més donat al monòleg que al diàleg» (Josep PLA, *El passat imperfecte*, Barcelona, Destino, 1976, p. 435, col·l. «Obra Completa»), 33.

80. CARLOS ESPLÁ, *Unamuno, Blasco Ibáñez y Sánchez Guerra en París (recuerdos de un periodista)*, Buenos Aires, Araujo, 1940 (reeditad el 2002 per l'Institut Alicantino de Cultura «Juan Gil-Albert»); CORPUS BARGA, *Los pasos contados*, vol. IV, Barcelona, Bruguera, 1986, p. 297-316; VALENTÍN DEL ARCO, «La prensa como fuente: España con honra, un semanario contra la dictadura de Primo de Rivera», *Studia Historica*, Salamanca, vol. VI-VII (1988), p. 113-142; MANUEL URRUTIA, «El destierro (1924-1931)», *Cuadernos de la Cátedra Miguel de Unamuno*, núm. 30 (1995), p. 61-89; JEAN-CLAUDE RABATÉ, «El destierro de Miguel de Unamuno en París», *Cuaderno Gris*, època III, núm. 6 (2002), p. 71-82.

81. El cafè La Rotonde es va convertir en el quarter general dels exiliats anti-Primo de Rivera. L'ànima coordinadora d'aquesta tertúlia era el polític i periodista republicà Carlos Esplá. El que allí es va coure està descrit en nombrosos treballs, per exemple en Artemio PRECIOSO, *Espanoles en el destierro*, Instituto de Estudios Albacetenses «Don Juan Manuel», 2016 (edició original de 1930, Madrid, Vulcano); FRANCISCO DE COSSÍO, *Confesiones: Mi familia, mis amigos y mi época*, Madrid, El Crítico, 2016 (edició original de 1957); DENISE FISCHER HUBERT, *El libro español en París a comienzos del siglo XX. Escritores y traductores*, tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili, 1994; EDUARDO GONZÁLEZ CALLEJA, «Más allá de La Rotonde: los exiliados antiprimorriveristas en París (1923-1930)», a Fernando MARTÍNEZ, Jordi CANAL i Encarnación LEMUS (ed.) *París, ciudad de*

no i Blasco Ibáñez. Però d'aquests testimonis no es deduïa que haguessin existit relacions estretes entre Unamuno i Pla. Ja estava disposat a donar per bona la meva sospita que Pla havia inventat la seva conversa amb Unamuno, quan finalment he aconseguit examinar un llibre que el periodista Francisco Madrid va escriure el 1930,⁸² que és sens dubte el que millor proporciona la nòmina dels assistents, l'ambient acolorit i les millors anècdotes d'aquestes tertúlies que celebraven els exiliats espanyols al seu quarter general de La Rotonde. Francisco Madrid, que compartia amb Carlos Esplá una habitació d'un modest hotel del Barri Llatí, esmenta en nombroses ocasions Josep Pla, especialment —per als meus propòsits— algunes passejades d'Unamuno, Pla i Madrid pels jardins del Luxemburg, passejades en les quals es parlava dels joves escriptors catalans del moment. Madrid no ocultava la seva admiració pel llavors jove periodista empordanès, molt ben relacionat i conceputat per personatges tan diferents com Juan March, Francesc Macià, Marcelino Domingo i molts altres. Tot això fa esvair la major part de les meves reticències envers el relat de Pla.

En qualsevol cas, siguin autèntics, inventats o exagerats, cal reconèixer —amb certa admiració— que els paràgrafs de Josep Pla que vinculen Unamuno amb Pompeu Fabra són versemblants i intel·ligents, i que han fet tal fortuna que serà difícil que perdin el seu caràcter actual de veritat incontestable.⁸³

10. GESTIONS PER REGRESSAR (1911). LA TORNADA A BARCELONA (1912)

Durant els seus anys d'estada a Bilbao, Fabra només va ser a Barcelona en tres ocasions: el 1902 per casar-se, el 1906 per assistir al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana i el 1911 per gestionar el seu retorn.⁸⁴ Com és ben sabut, la comunicació presentada per Fabra en el Congrés de 1906 —«Qüestions d'ortografia catalana»—, així com les seves intervencions en els debats d'altres

acogida: El exilio español durante los siglos XIX y XX, Madrid, Marcial Pons, 2010, p. 183-233. Cossío diu que «José Pla no para mucho en el café. Es éste quizá el periodista español más inteligente que en estos años de dictadura española hay en París» (p. 270), malgrat que abans hagués dit (p. 269) que Pla «junto con Corpus Barga y Francisco Madrid era de los periodistas más asiduos».

82. FRANCISCO MADRID, *Los desterrados de la dictadura: Reportajes y testimonios*, Madrid, España, 1930.

83. La qüestió abordada per Pla en la conversa amb Unamuno (les relacions entre la llengua en la qual es pensa i la llengua en la qual s'escriu) està tractada en una carta de Josep Pla a Carlos Esplá, que ha estat publicada recentment: XAVIER PLA, «Sobre la lengua de los escritores (1927). Carta inédita de Josep Pla a Carlos Esplá», *Ínsula*, núm. 845 (2017), p. 26-28.

84. Els editors de l'*Epistolari* afirmen (p. 118, n. 4) que, a més, «Fabra feia algunes escapades a Barcelona, sobretot els mesos d'estiu». En el transcurs del Simposi Pompeu Fabra organitzat per l'Institut d'Estudis Catalans (novembre de 2018), Jordi Ginebra va esmentar que està documentat un viatge de Fabra a Barcelona el 1908, viatge del qual no parla Josep Miracle. Ho explica a JORDI GINEBRA, «Pro lingua nostra. Totes les cartes de Pompeu Fabra», *Revista de Catalunya*, núm. 283 (juliol-agost-setembre 2013), p. 186-198.

ponències i comunicacions, van suposar un gran prestigi per a Fabra, que es va veure convertit en l'home del dia en el seu àmbit. Els seus amics li van organitzar, per aprofitar els dies que li quedaven de la seva llicència de l'Escola d'Enginyers de Bilbao, dues conferències a l'Ateneu Barcelonès i una altra al Centre Excursionista de Catalunya. Amb això es van multiplicar les veus que demanaven el retorn de Fabra a Barcelona, per orientar i dirigir el procés de vertebració de la llengua. Fins i tot es van fer crides a la premsa perquè aparegués algun mecenes que solucionés el *primum vivere* de Fabra.⁸⁵

Al seu retorn a Bilbao, Fabra va ser objecte d'un homenatge multitudinari (18 de novembre de 1906) per part de la colònia catalana, que havia anat seguint el Congrés a través de les cròniques d'*El Poble Català*. A la gasetilla del banquet que incloïa aquest diari (apareguda el 23 de novembre) es deia que «regna gran expansió, dolguent-se tothom que un científic tan distingit com en Fabra hagi de viure allunyat de nostra terra, a la que podria fer tants bons serveis». També la premsa bilbaïna es va fer ressò de la convocatòria d'aquest homenatge.⁸⁶

Varios catalanes, amigos y admiradores del ilustrado profesor de la Escuela de Ingenieros Industriales y eminente filólogo don Pompeyo Fabra, le obsequiarán con un espléndido banquete para festejar así sus éxitos en el Congreso de la lengua catalana, celebrado recientemente en la Ciudad Condal.

Será un íntimo homenaje al hombre de extraordinaria cultura y privilegiado talento.

314

L'any següent, 1907, gràcies a l'impuls de Prat de la Riba, acabat d'elegir president de la Diputació de Barcelona, es fundava l'Institut d'Estudis Catalans, el primer *Anuari* del qual incloïa un article de Fabra, «Sobre diferents problemes pendents en l'actual català literari». El 14 de febrer de 1911 Fabra era nomenat membre de l'Institut, de la seva Secció Filològica, fet del qual es va assabentar gràcies a la visita a Bilbao del seu amic Puig i Cadafalch.

A primers de juliol de 1911, aprofitant les vacances estivals a l'Escola d'Enginyers, Fabra va anar a Barcelona, on gairebé immediatament es va entrevistar amb Prat de la Riba. La primera idea de Prat va ser oferir a Fabra una ocupació a la recentment creada Universitat Industrial, projecte al qual la Diputació estava donant suport vigorosament.⁸⁷ Prat pensava en una càtedra de química, més d'acord amb la Universitat Industrial, que una de llengües romàniques. Però aquesta càtedra encara no existia ni estava dotada per l'Estat, malgrat la qual cosa Fabra va acceptar les promeses de Prat de la Riba, i va prendre la determina-

85. A Josep MIRACLE, *Pompeu Fabra*, 1968, p. 406, s'esmenta un article de Josep Pou i Pagès en aquesta línia.

86. «Un banquete», *El Porvenir Vasco*, núm. 17 (desembre 1906), p. 1.

87. Sobre aquest projecte i el conflicte que va enfrontar la Diputació amb l'Escola d'Enginyers, vegeu Guillermo LUSA, «El conflicto con la Diputación (1915). La plena incorporación de la Escuela al Estado (1917)», *Documentos de la Escuela de Ingenieros Industriales de Barcelona*, núm. 13 (2003), també disponible en línia a <<https://upcommons.upc.edu/handle/2099/974>> (consulta: 23 octubre 2018).

ció de tornar a Barcelona tan aviat com pogués. Va passar tot l'estiu a Barcelona, treballant en les tasques de la Comissió de Bases d'Ortografia de l'Institut, però va haver de tornar a Bilbao per iniciar el curs acadèmic 1911-1912.

Fabra impartiria les seves classes durant el curs complet. Fins i tot va tenir temps d'involucrar-se en el conflicte que va enfrontar el professorat de l'Escola amb el Patronat del qual depenia, a causa de la negativa d'aquest a abonar uns treballs extraordinaris.⁸⁸ Sembla —Miracle no ho afirma gaire rotundament— que a l'estiu de 1912 Fabra va fer un viatge a Barcelona, en el transcurs del qual, probablement a través del seu amic Puig i Cadafalch, es va assabentar que no prosperava la càtedra de química a la Universitat Industrial, però en canvi va rebre seguretats sobre la creació d'una càtedra de català, perquè Fabra pogués dedicar-se exclusivament als seus estudis vocacionals.

El full de serveis de Fabra ens diu que el setembre de 1912 «va demanar llicència d'un mes per a assumptes particulars, absentant-se el dia 1 d'octubre». Però Miracle ens diu que realment Fabra i la seva família van marxar abans, cap al 20 de setembre, i que a la seva arribada la càtedra encara no havia estat creada, però que li va ser oferta la direcció de les Oficines Lexicogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans. La càtedra seria creada el 5 de novembre de 1912, just la vigília que Fabra demanés «llicència d'un any a partir de l'1 de novembre per assumptes particulars (amb motiu de començar les classes de la Càtedra de Gramàtica catalana de la qual és professor)», segons diu el seu full de serveis. El 10 de desembre la Junta de Patronat li va concedir llicència per un any sense sou, a comptar de l'1 de novembre de 1912. L'1 de setembre de 1913 va presentar la dimissió del seu càrrec com a professor de l'Escola.

Quant al seu treball i a la seva vida a partir del seu retorn a Barcelona el 1912, això és sobradament conegut. El 1934 es va tancar definitivament la batalla de l'ortografia: la convocatòria dels Jocs Florals exigia la subjecció a les normes de l'Institut d'Estudis Catalans. La gramàtica i les teories lingüístiques de Pompeu Fabra eren així consagrades com les oficials per a la llengua catalana.

315

11. A MANERA DE FINAL. ENGINYERIA I LINGÜÍSTICA

Quan s'estudia algun enginyer industrial que ha passat a la història per la seva obra en altres camps (el lingüista Pompeu Fabra, els poetes Gabriel Celaya

88. El 4 de febrer 1912 Fabra escrivia al seu amic Pere Coromines, que presidia la Unió Federal Nacionalista Republicana i era diputat a les Corts espanyoles, recomanant el seu company de professorat Luis Mellado, que anava a Madrid per fer gestions amb els parlamentaris, amb l'objectiu que es resolgués satisfactòriament la reivindicació del professorat (vegeu *Epistolari*, p. 234). He examinat les intervencions de Pere Coromines registrades en el *Diario de las Sesiones de Cortes del Congreso de Diputados*, i no he trobat cap menció a aquest conflicte. També he mirat les intervencions dels restants diputats correligionaris de Coromines a la UFNR (Cruells, Miró Trepal, etc.), però tampoc no es van ocupar d'aquesta qüestió. Finalment, he rastreat la secció d'assumptes tractats durant la legislatura 1911-1914, i allà no apareix l'Escola d'Enginyers Industrials de Bilbao.

i Francisco Vighi, el compositor Joaquim Homs, l'escriptor i filòleg Txillardegí⁸⁹ i als nostres dies el nostre antic alumne Albert Espinosa, famós novel·lista, escriptor teatral i guionista de cinema i televisió) sol dir-se que la carrera va ajudar sens dubte a estructurar d'una manera racional la seva ment, o els seus hàbits, i que això va repercutir favorablement en la seva obra i trajectòria en aquest altre camp diferent de l'enginyeria. Això també passa amb alguns membres d'altres enginyeries i de l'arquitectura, per exemple amb l'arquitecte i poeta Joan Margarit, l'enginyer de camins Juan Benet, els cineastes i enginyers agrònoms Luis Buñuel i Juan Antonio Bardem i, en altres països, amb els enginyers Robert Musil, Alain Robbe-Grillet, Boris Vian, Primo Levi, etc.

En el cas de Pompeu Fabra, el nostre company Ton Sales⁹⁰ ha passat de l'afirmació habitual i gairebé tòpica a l'estudi detallat i raonat, desenvolupant la seva interessant tesi sobre el creixement en paral·lel i per realimentació de la llengua i de l'enginyeria en la trajectòria de Fabra. No es tracta que Fabra absorbis la metodologia de les escoles d'enginyers i després l'hagués aplicat a les seves aficions lingüístiques, sinó que simultàniament es van anar configurant a Fabra els seus hàbits mentals d'enginyeria i les seves teories lingüístiques. Per fonamentar la seva tesi, Ton Sales analitza detalladament les característiques i fases de l'enfocament d'enginyeria d'un problema (estudi dels antecedents, contextualització, sentit comú i idea prèvia de la magnitud esperable de la solució, plausibilitat real de les hipòtesis que s'aventuren, factibilitat operativa de la solució trobada i sentit pràctic per equilibrar la seva utilitat, conveniència i preu) i després mostra com Fabra va aplicar tots aquests elements metodològics a resoldre el problema de «construir el català modern tal com hauria sortit del català medieval si aquest hagués estat normalment i lliurement cultivat pels seus parlants sense pressions ni interferències socials i polítiques».

Per la meua part, vull afegir —no com a explicació, sinó tan sols com a imatge, metàfora o espurna gairebé intuïtiva— una vinculació de la tasca de Fabra amb els propòsits fundacionals de l'enginyeria industrial. La carrera es va crear el 1850 per introduir les llums de la ciència allà on només regnaven «la ciega rutina y el vano empirismo».⁹¹ En certa manera —i això és una agosarada idea únicament meua— això mateix és el que fa Fabra en el camp de la lingüística i de la gramàtica catalana, introduir la ciència en un àmbit on pràcticament no existia... L'obra sistematitzadora de Fabra en el camp de la lingüística seria, doncs, un reflex (no en sentit mecanicista, sinó metafòric) d'aquell primer impuls fundacional de la nostra carrera.

89. José Luis Álvarez Emparanza (*Txillardegí*), enginyer industrial de l'Escola de Bilbao, novel·lista, assagista i filòleg, va ser un dels pares (amb Koldo Mitxelena) de la llengua basca unificada (*euskera batua*), és a dir, un dels seus «Fabra».

90. Ton SALES, «Influències mútues entre matemàtiques, lògica, enginyeria, química i lingüística», a Pau VERRIÉ (COORD.), *Pompeu Fabra i Poch, enginyer*, Barcelona, Associació d'Enginyers Industrials de Catalunya, 2018, p. 46-51.

91. Vegeu el preàmbul del decret d'establiment del pla de les escoles industrials (20 de maig de 1855, *Gaceta* del 22 de maig).